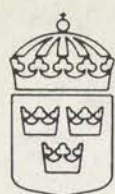

Ref

Faktorer som påverkar livsmedelspriserna

Bilaga 1 till SOU 1987:44, LMU.
(totalt 12 bilagor)

Faktorer som påverkar livsmedelspriserna

1986 års livsmedelsutredning

Beställningsadress:
Allmänna Förlaget
Kundtjänst
106 47 STOCKHOLM
Tel: 08/739 96 30

Beställare som är berättigade till remisseexemplar
eller friexemplar kan beställa sådana under adress:

Regeringskansliets förvaltningskontor
SOU-förrådet
103 33 Stockholm
Tel. 08/763 23 20 Telefontid 8.10—12.00 (externt och internt)
08/763 10 05 12.00—16.40 (endast internt)

ISBN 91-38-10026-6
ISSN 0375-250X

Omslag Allmänna Förlaget Design
Produktion Allmänna Förlaget AB
Svenskt Tryck Stockholm 1987 723957

Förord

1986 års livsmedelsutredning (LMU) har haft till uppgift att utreda konkurrensförhållanden och prisbildning inom livsmedelsindustrin och livsmedelshandeln. Utredningen har den 30 september 1987 överlämnat betänkandet "Livsmedelspriser och livsmedelskvalitet" (SOU 1987:44).

Denna rapport utgör en av de tolv underlagsrapporter som har legat till grund för faktaredovisningen i betänkandet. Rapporterna publiceras dels som bilagor till utredningens betänkande, dels som fristående rapporter i SPKs utredningsserie (SPKUS).

En förteckning över samtliga underlagsrapporter till 1986 års livsmedelsutredning samt de personer som deltagit i respektive projekt återfinns i slutet av SOU 1987:44 samt i varje bilaga.

Stockholm i september 1987

Lars Hillbom

Innehåll

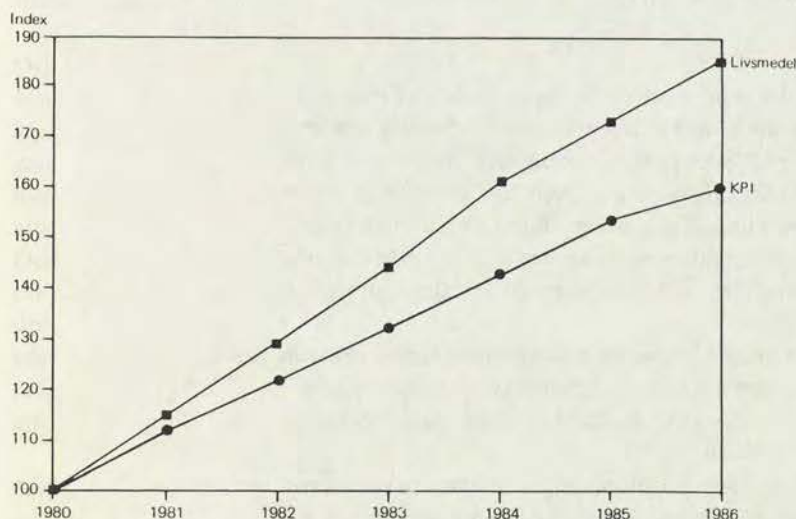
1	Inledning	7
2	Prisbildningen på livsmedel	15
3	Samhällsutveckling och konsumtionsmönster	19
4	Produktion av livsmedelsråvaror	23
4.1	Jordbruket	23
4.2	Trädgårdsnäringen	29
4.3	Fiskerinäringen	30
5	Livsmedelsindustri	31
6	Parti- och detaljhandel	39
6.1	Partihandeln	39
6.2	Detaljhandeln	40
7	Världsmarknadspriser och import	53
8	Sammanfattande slutsatser	59

1 Inledning

Det är dyrt med mat och dryck — *för* dyrt, hävdas det ofta i den offentliga debatten. Om detta är sant är det betydelsefullt av minst två orsaker. Dels är livsmedel en nödvändighetsvara. Dels utgör livsmedel den jämte bostadskostnaderna största posten i hushållens budget. År 1986 svarade således hushållens inköp av mat och dryck för en femtedel av den samlade privata konsumtionen. Inkluderas uteätande och alkoholhaltiga drycker var andelen drygt en fjärdedel. Det finns således goda skäl att fråga sig om det är för dyrt med mat och dryck, och hur man kan påverka detta.

Att avgöra huruvida en varugrupp är "för" dyr är dock en värderingsfråga, snarare än en fråga om det faktiska priset. Däremot är det enkelt att konstatera att livsmedel har blivit *dyrare*, åtminstone under de senaste åren. Det framgår av figur 1.1, som visar hur livsmedelspriserna har utvecklats sedan 1980, jämfört med konsumentprisindex. (Index för 1980 = 100).

Som synes har livsmedelspriserna stigit betydligt mer under de senaste åren än den allmänna prisnivån. Medan konsumentprisindex (KPI) således ökade med drygt 60 procent under perioden, så var motsvarande ökning för

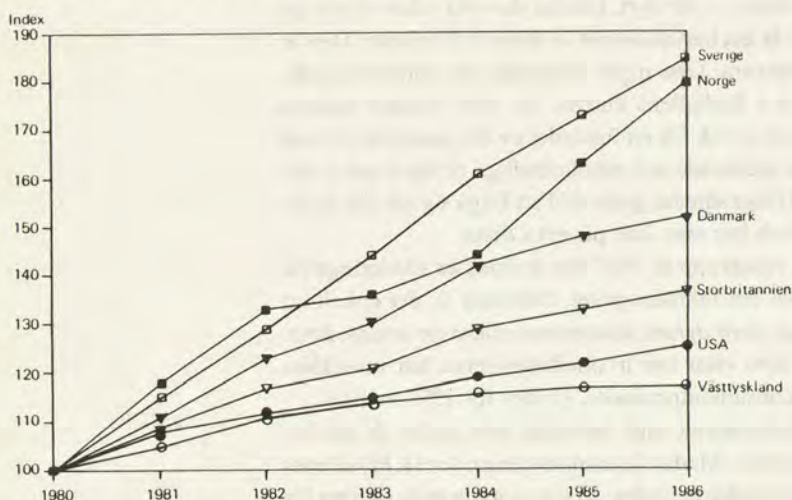

Figur 1.1. Prisutvecklingen på livsmedel samt konsumentprisindex 1980–86 (1980 = 100).

livsmedel 85 procent. Annorlunda uttryckt har livsmedelspriserna ökat realt med cirka 15 procent under perioden 1980–86. (185 delat med 160).

Har det då även tidigare varit så att livsmedel har ökat snabbare i pris än andra varor och tjänster? Det beror till viss del på vilken mätperiod som väljs. Sedan början av 1970-talet har således livsmedlen ökat något snabbare i pris än vad som gällt prisnivån i allmänhet. För enskilda år har förhållandet varit det motsatta; men totalt ökade konsumentprisindex med 149 procent under perioden 1970-80, jämfört med 141 procent för det totala konsumentprisindex, vilket innebar en total realprisstegring med drygt 5 procent.

Är då de snabba prisstegringarna på livsmedel ett svenskt fenomen, eller har utvecklingen varit densamma i vår omvärld? Figur 1.2 illustrerar prisutvecklingen på dagligvaror i några av våra viktigaste konkurrentländer.

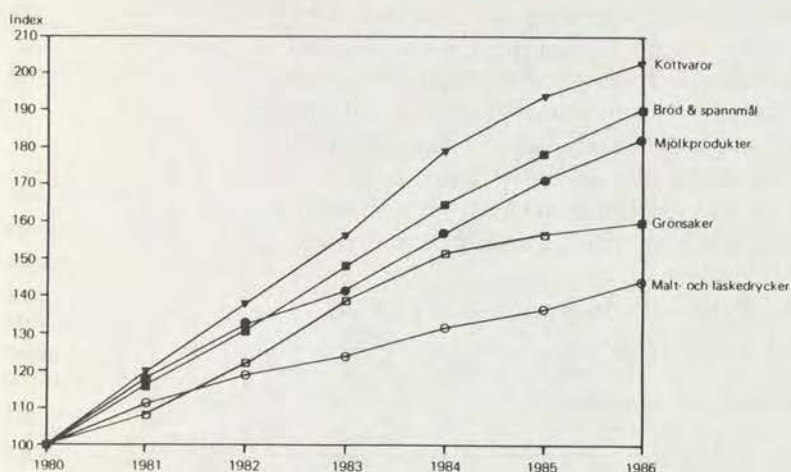
Figur 1.2. Utvecklingen av livsmedelspriserna i vissa länder 1980–86. (Index 1980 = 100).

Som synes är Sverige, eller åtminstone de nordiska länderna i vissa avseenden unika. Även här har dock valet av mätperiod stor betydelse. Studerar man utvecklingen under 1970-talet finner man således länder med både snabbare och långsammare realprisstegring på livsmedel än i Sverige. Dessa frågor diskuteras i en annan underlagsrapport till livsmedelsutredningen¹. En huvudslutsats är dock att det fanns några länder — bl.a. USA, Canada, Storbritannien m.fl. — som under 1970-talet hade en snabbare realprisstegring för livsmedel än Sverige.

Livsmedel är emellertid inte en homogen produkt. I begreppet ryms en mängd olika varugrupper, som har haft sinsemellan olika prisutveckling. I figur 1.3 illustreras prisutvecklingen för ett antal huvudaggregat inom posten "Livsmedel" för perioden 1980-86.

Som synes finns det skillnader i prisutvecklingen mellan enskilda varugrupper. Medan t.ex. priset på kött har fördubblats under perioden så har

¹ Svenska och internationella livsmedelspriser. SPKUS 1987:21

Figur 1.3. Prisutvecklingen för olika varugrupper 1980–86.
(Index 1980 = 100).

prisnivån på grönsaker och köksväxter endast ökat med 60 procent, d.v.s. i samma takt som den allmänna prisnivån. Värt att notera är också att den enda varugrupp som har uppvisat en gynnsammare prisökningstakt än konsumentprisindex är malt- och läskedrycker. I övrigt har alla komponenter i prisutvecklingen ökat i minst samma takt som KPI.

Under de grova aggregat av livsmedel som här har presenterats döljer sig naturligtvis "underavdelningar" som i sin tur har haft olika prisutveckling. Det kan gälla olika typer av kött (nöt, fläsk, vilt etc., styckningsdetaljer av dessa), det kan gälla olika typer av grönsaker och så vidare. Det ligger emellertid utanför ramen för denna studie att i detalj gå in på prisutvecklingen för varje enskild varugrupp (totalt ingår ett 60-tal varugrupper i konsumentprisindex för livsmedel).

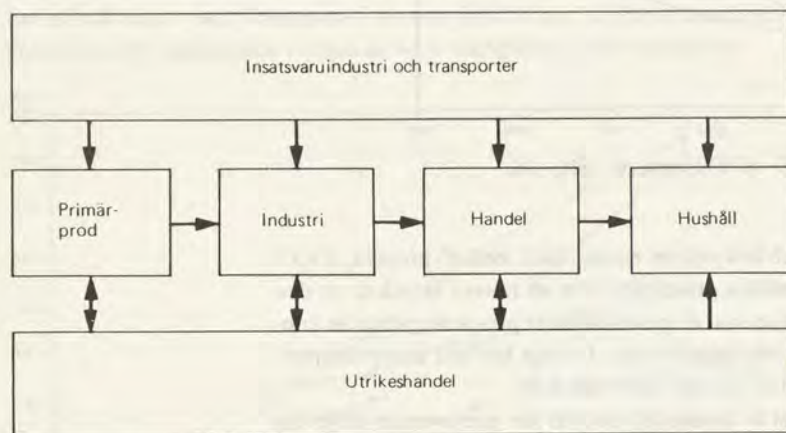
Vilka orsaker finns det då till de snabba prisökningarna på livsmedel? Och i vad mån kan de påverkas? Avsikten med de följande kapitlen är att översiktligt belysa några huvudfaktorer bakom den observerade pris- och kostnadsutvecklingen. Men innan dess kan det ha sitt intresse att göra ytterligare ett par allmänna observationer. Exempelvis är det viktigt notera att livsmedelspriserna i Sverige dels påverkas av marknadsförhållanden såsom utbud och efterfrågan på olika livsmedel inom och utanför landets gränser. Dels påverkas priserna — direkt eller indirekt — av politiska beslut. Ett exempel på ett beslut som direkt har påverkat livsmedelspriserna är införandet och avskaffandet av livsmedelssubventionerna under 1970- resp. 1980-talet. Exempel på politiska beslut med mer indirekt påverkan på livsmedelspriserna är jordbrukspolitikens olika komponenter. Dessa frågor diskuteras utförligare i de följande kapitlen.

Livsmedelskedjan och livsmedelssystemet

För att kunna beskriva pris- och kostnadsförhållanden i livsmedelsproduktionen fordras en schematisk beskrivning av vilka led livsmedlen passerar,

på sin väg från åker eller hav fram till den slutlige konsumentens bord. I dessa sammanhang brukar man tala om livsmedelskedjan och livsmedelssystemet. Med begreppet livsmedelskedjan avses då de olika förädlingsleden — råvaruproduktionen, industriell förädling, parti- och detaljhandel samt förvaring och bearbetning i hushåll eller storhushåll. Utrikeshandeln ingår också i kedjan. Begreppet livsmedelssystemet har en vidare innebörd och innefattar — förutom de olika leden i livsmedelskedjan — också samspelet mellan dessa led samt samhälleliga och andra åtgärder, t.ex. inom jordbruket.

En schematisk beskrivning av livsmedelskedjan ges i figur 1.4.

Figur 1.4. Livsmedelskedjan.

En första utgångspunkt för att diskutera orsakerna till prisutvecklingen kan vara dels de olika förädlingsledens andel av det totala värdet av livsmedelskonsumtionen, dels pris- och kostnadsutvecklingen i olika led.

Konsumenternas totala utgifter för livsmedel uppgick år 1985 till cirka 100 miljarder kronor. Statens jordbruksnämnd har gjort en överslagsmässig kalkyl över hur stor del av dessa kostnader som faller på olika led i livsmedelskedjan. I tabell 1.1 visas hur stor andel av det totala värdet av livsmedelskonsumtionen som kan hänföras till råvaruproduktion, förädling och distribution av jordbruksbaserade livsmedel. Det bör understrykas att värdena är osäkra, speciellt i fråga om handelsledet, och därför bör tolkas med försiktighet.

Som framgår av tabellen svarade år 1985 de jordbruksprisreglerade livsmedlen för omkring tre femtedelar av den samlade livsmedelskonsumtionen. Därav utgjorde momsen 19 procentenheter. Å andra sidan utgick livsmedelssubventioner till ett värde av drygt tre miljarder kronor. Statens nettointäkter av den konsumtion som avsåg jordbruksprisreglerade livsmedel uppgick således till knappt 9 miljarder kronor.

Som också framgår av tabellen utgjorde kostnaderna för handels- och industrileden mellan 40 och 45 procent av de totala kostnaderna för livsmedel. För de jordbruksprisreglerade livsmedlen svarade jordbrukets andel för cirka en tredjedel, varav merparten utgjorde kostnader för inköpta produk-

Tabell 1.1 Livsmedelsutgifternas fördelning på olika led, 1985 (miljarder kronor)

Kostnadskategori	Jordbrukspris-reglerade		Ej jordbrukspris-reglerade	
	Miljarder kronor	%	Miljarder kronor	%
Mervärdesskatt	11,9	19	8,2	22
Handel och industri	27,5	44	16,3	43
Import	3,1	5	10,3	27
Kostnader för inköpta produktionsmedel	18,1	23	3,2	8
Ersättning för jordbrukarnas arbete och kapital	2,3	3	—	—
Totalt	62,9	100	38,0	100

Källa: Statens jordbruksnämnd

tionsmedel. Ersättningen för lantbrukarnas eget arbete och kapital beräknas ha utgjort ca 3 procent av den totala kostnaden för de jordbruksprisreglerade livsmedlen.

Uppgifterna är som nämnts osäkra, och bör endast uppfattas som illustrationer till vilken vikt olika förädlingsled har av de totala livsmedelsutgifterna. En utförligare diskussion kring de problem som är förknippade med att beräkna t.ex. jordbrukets eller distributionens andel av livsmedelsutgifterna finns i en annan underlagsrapport till livsmedelsutredningen¹. Där diskuteras också hur de olika förädlingsledens andelar av kostnaderna har utvecklats över tiden.

Av intresse vid en analys av förklaringsfaktorer till den observerade prisökningen är naturligtvis inte bara de olika ledens andelar av kostnaderna av betydelse, utan kanske framför allt hur olika kostnadsslag har utvecklats över tiden.

Inom lantbruksekonomiska samarbetsnämndens indexgrupp utarbetas indexserier för priser i olika led från producent till konsument. Producentpriserna mäts med avräkningsprisindex (A-index) och avser vad jordbrukaren får för sina jordbruksprodukter. Prisregleringsprisindex (PR-index) mäter förändringen i de priser som registreras i det led där prisregleringen verkar. Jämfört med producentledet har för de flesta produkter då en viss förädling skett. När de prisreglerade jordbruksprodukterna lämnar slakterier, mejerier, bagerier etc har de varit föremål för ytterligare förädling och distribution. Priserna mäts då i producentprisindex för livsmedelsindustri (PPI-J). Slutligen mäts prisutvecklingen i konsumentledet med konsumentprisindex för jordbruksprodukter (KPI-J). Med dessa indexserier kan priserna alltså följas från producent till konsument. Härutöver redovisas också prisutvecklingen för jordbrukarens insatsvaror medelst produktionsmedelsprisindex (PM-index).

I tabell 1.2 visas prisutvecklingen — mätt med dessa index — för perioden 1980-86. (Index 1980 = 100).

¹ Matkronan SPKUS 1987:25

Tabell 1.2 Prisutvecklingen i olika led av livsmedelskedjan (1980 = 100)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
A-index	100	111,5	122,0	129,7	138,7	142,3	149,2
PR-index	100	115,4	134,2	143,8	162,2	170,3	179,0
PPI-J	100	115,3	132,0	143,8	161,8	173,6	184,8
KPI-J	100	118,0	133,0	147,8	166,4	179,6	190,8
PM-index	100	112,6	124,3	137,2	148,3	157,6	160,6
KPI totalt	100	112,1	121,7	132,6	143,2	153,8	160,3

Källa: Lantbruksekonomiska samarbetsnämnden

Som synes finns det stora skillnader när det gäller utvecklingen för olika indexserier. Bakom de skilda utvecklingarna ligger en rad samverkande och komplicerade faktorer med inbördes samband. Även en ytlig analys av varför prisutvecklingen skiljer sig skulle kräva ett omfattande arbete. Avsikten här är endast att peka på några översiktliga drag i utvecklingen.

A-index, som avser priserna till producent för jordbruksprodukter, har som synes stigit mindre än indexserierna i följande led. Under senare år har ökningarna varit speciellt små, beroende på att en betydande del av överskottet från jordbruksproduktionen har exporterats till låga priser. Speciellt för animaliska produkter har prisindex stigit svagt. Totalt för hela perioden har dock index för animalier resp vegetabilier ökat i ungefär samma takt.

PR-index avser prisutvecklingen i det led där jordbruksprisregleringen verkar (ofta något oegentligt benämnt "partiledet").

De produkter som ingår är animalier, fabrikspotatis, sockerbetor och oljeväxter. För brödsäd ingår producentpriser med tillägg för s.k. förmalningsavgifter och för matpotatis producentpriser.

Som synes har PR-index ökat betydligt snabbare än A-index, men inte i samma takt som PPI. Vid tolkningen av PR-index är det viktigt att notera att livsmedelssubventionerna verkar i det led som index avser. Det innebär att index i viss utsträckning återspeglar varierande grad av subventioner. Om inga subventioner hade utgått hade priserna som mäts med PR-index — och därmed också sannolikt de efterföljande leden — således varit högre. Totalt har de s.k. partipriserna — mätta med PR-index — som synes ökat med nära 80 procent under perioden. Under denna siffra finns emellertid olika förlopp för animalier resp. vegetabilier. Animalieprodukter har ökat betydligt snabbare i partiledet, eller med 83 procent, jämfört med knappt 65 procent för vegetabilier.

Producentprisindex för livsmedelsindustrin — PPI-J — avser delvis samma produkter som PR-index men också mer förädlade produkter från t.ex. bagerier och charkuterier. Av tabellen framgår att PPI-J har ökat med nära 85 procent mellan 1980 och 1986. Prishöjningarna har således varit något större än för PR-index.

KPI-J — konsumentprisindex för jordbruksprodukter — mäter priserna på de jordbruksprisreglerade produkter som vi köper i butiken. I jämförelse med PPI-J har priserna stigit snabbare. Detta gäller i synnerhet för animalier (vilket inte framgår i tabellen). Förklaringar till detta är enligt lantbruksekonomiska samarbetsnämnden bl a ökade grossist- och detaljhandelsmarginaler samt kostnader för transporter. Även förpackningskostnader kan ha en

viss betydelse. Till skillnad mot PPI-J ingår också moms i KPI-J. Noteras bör i detta sammanhang att momsen på livsmedel och andra konsumtionsvaror inte har höjts sedan i september 1980. (Däremot sänktes momsen tillfälligt med två procentenheter mellan november 1981 och december 1982). Förändringar i momsen utgör således — med sistnämnda undantag — ingen förklaring vare sig till inflationstakten i allmänhet eller till livsmedelsprisernas utveckling.

I PM-index mäts priserna på jordbrukets insatsvaror. Priserna på förnödheter, tjänster och kapital vägs samman till ett gemensamt index. I index ingår inte kostnader för arbete (eget eller lejt).

Som framgår av tabellen ökade PM-index i ungefär samma takt som konsumentprisindex totalt och långsammare än de andra indexserierna med undantag för A-index.

En slutsats av ovanstående genomgång är, att prisutvecklingen har ökat med ökande förädlingsgrad; den har varit snabbast inom handel och industri och långsammast inom primärproduktionen. Det finns dock återigen anledning att framhålla att den bild av verkligheten som de uppräknade indexen ger är mycket schematisk. De angivna siffervärdena skall därför tolkas med stor försiktighet.

För att kunna analysera betydelsen av att prisindex för olika led i livsmedelskedjan har ökat i olika takt fordras också uppgifter om vilka värdevolymer som återfinns i olika led. Exempelvis var det totala värdet för varorna i PPI-J cirka 33 miljarder kronor, jämfört med 26 miljarder kronor för PR-index.

Ett viktigt inslag i prisutvecklingen har varit borttagandet av livsmedels-subventionerna. Mellan 1980 och 1986 minskade de samlade livsmedelssubventionerna med drygt 1 miljard kronor. Detta påverkade indexutvecklingen i PR-ledet och de led som följer efter detta. Enligt lantbruksekonomiska samarbetsnämndens beräkningar skulle konsumentpriserna på livsmedel från 1981 och framåt ha stigit långsammare om inte subventionerna hade minskat. Även utan denna inverkan skulle emellertid prisutvecklingen på jordbruksprisreglerade livsmedel enligt samarbetsnämndens kalkyler ha varit snabbare än den totala prisutvecklingen enligt KPI. Medan priserna enligt konsumentprisindex under perioden 1980-86 totalt ökade med drygt 60 procent, så skulle enligt dessa beräkningar KPI för jordbruksprisreglerade livsmedel (KPI-J) ha ökat med 67 procent om inverkan av de minskade subventionerna hade negligerats. Den faktiska ökningen av priserna enligt KPI-J blev som nämnts drygt 90 procent.

Det bör framhållas att det inte finns någon oomtvistad metod för att justera för inverkan av subventioner. De angivna siffervärdena skall därför tolkas med försiktighet.

När det gäller den del av prisökningarna på jordbruksprisreglerade livsmedel som inte kan förklaras av minskade subventioner beräknar samarbetsnämnden att av den totala utgiftsökningen i konsumentledet om cirka 21 miljarder under perioden 1981-86 så svarade mervärdeskatten för 19 procent, prishöjningar inom parti- och detaljhandel för 22 procent, prishöjningar inom livsmedelsindustrin utanför jordbruksprisregleringen för 21 procent

och prishöjningar föranledda av jordbruksprisregleringen för 33 procent. Det bör observeras att värde- och volymförändringarna också har påverkats av importprisförändringar.

Denna mekaniska nedbrytning av prisökningar på olika led är en beskrivning men ingen förklaring till den observerade utvecklingen. I de följande kapitlen beskrivs något utförligare utvecklingen i livsmedelskedjans olika led. Dessförinnan berörs emellertid översiktligt dels hur prisbildningen på en marknad sker i allmänhet, dels några utvecklingstendenser i samhället i stort och när det gäller konsumtionsmönstret, som kan antas ha haft betydelse för prisutvecklingen.

2 Prisbildningen på livsmedel

I det förra avsnittet konstaterades att prisutvecklingen på livsmedel har varit snabbare än vad som gäller för den allmänna prisnivån. Innan vi går in på orsakerna till detta finns det skäl att dröja något vid frågan hur prisbildningen sker på "livsmedelsmarknaden".

Allmänt sett kan man konstatera att utbudet och efterfrågan på en marknad bestäms av en lång rad faktorer — vilken typ av produkter som marknadsförs, produktens väg till den slutlige konsumenten, graden av konkurrens, produktionsförhållandena, vilka åtgärder som sätts in vid marknadsföringen etc. Även möjligheter till etablering av nya företag samt institutionella förhållanden av olika slag — skatter, lagstiftning, olika typer av regleringar etc. — kan spela en betydande roll för marknadens sätt att fungera.

I teorins marknad kan konsumenternas efterfrågan beskrivas med hjälp av en efterfrågefunktion. Efterfrågan antas då vara en funktion av priserna på varan/tjänsten i fråga och dess substitut samt den disponibla inkomsten. Genom att aggregera efterfrågefunktionerna för alla konsumenter kan man härleda en efterfrågefunktion för hela ekonomin.

Det totala utbudet på en marknad är på samma sätt summan av alla företags utbud. Företagen antas — allt annat lika — vara villiga att utbjuda mer till försäljning, ju högre pris de kan erhålla. Annorlunda uttryckt är det produktionskostnaderna vid en given efterfrågan som avgör hur mycket som kommer att produceras.

Generellt sett kan man säga att de prisförändringar som företagen gör beror på förändringar i efterfrågan, förändringar i konkurrenternas beteende samt kostnadsförändringar. Även förväntningar av olika slag kan påverka prisbildningen.

Om såväl utbuds- och efterfrågeförhållanden på en marknad är kända kan man bestämma ett s.k. jämviktspris — ett pris där den utbudna kvantiteten precis svarar mot marknadens efterfrågan.

För att renodla beskrivningen av marknadsekonomens funktionssätt talar man i ekonomisk teori ofta om s.k. *perfekt konkurrens*. För att denna (tämli- gen teoretiska) form av konkurrens skall råda måste ett antal villkor vara uppfyllda:

- ☐ Antalet säljare och köpare på marknaden måste vara så stort att ingen av dem på egen hand kan påverka priset.
- ☐ Inga säljare och inga köpare får samverka med varandra.

- ☐ De varor som utbjuds och efterfrågas måste vara homogena, så att de kan köpas och säljas i olika kvantiteter.
- ☐ Konsumenterna måste ha fullständig information om marknaden — vad som bjuds ut och till vilka priser — så att de kan handla där det är billigast.
- ☐ Tillträdet till marknaden skall vara fritt, d.v.s. nya företag skall snabbt kunna ta sig in på marknaderna.
- ☐ Det får inte finnas stordriftsfördelar som gör att tillverkningen blir billigare, ju mer man producerar. Då slås småföretagen ut, vilket driver fram monopol (endast en säljare finns på marknaden) eller oligopol (ett fåtal säljare delar marknaden). Därmed består marknaden inte längre av många små företag, som inte själva kan styra priserna.
- ☐ Anpassningen till nya förutsättningar (ny teknik, kostnadsförändringar etc) måste gå mycket snabbt.

Om bl.a. dessa kriterier är uppfyllda kommer priset enligt teorin att bli sådant att utbud och efterfrågan balanseras, och alla produktionsfaktorer (arbete och kapital) användas på effektivast möjliga sätt.

När det gäller handelsutbyte med omvärlden innebär en effektiv konkurrens att varje land kommer att producera de varor och tjänster som det har bäst förutsättningar för. Härigenom uppnås de lägsta produktionskostnaderna och de lägsta priserna för alla konsumenter.

Den marknad som modellen försöker efterlikna existerar knappast i praktiken. Likväl har modellen visat sig användbar för att analysera hur en marknad fungerar och hur dess funktionssätt skulle kunna förändras.

Terminologin på detta område kan emellertid leda tanken i fel riktning. Användandet av termer såsom "effektiv konkurrens", "perfekta marknader" och "jämviktsläge" skapar lätt intrycket att modellens marknad i alla avseenden utgör ett idealtillstånd. Så är knappast fallet (även om det möjligen var tanken hos de 1800-talsekonomer som introducerade modellen i en tid då industrialismen stod inför sitt genombrott). Det är inte givet att många små företag producerar "effektivare" än få stora; tvärtom har det visat sig finnas uppenbara stordriftsfördelar vid de flesta typer av massfabrikation. Inte heller är det självklart att en fullständigt fri handel alltid gynnar alla parter. Det kan finnas situationer där ett visst mått av protektionism är motiverat etc. Avsikten är här inte att lämna något ytterligare bidrag till den debatt om den "perfekta marknadens" vara eller icke vara som har rasat under mer än ett sekel. För ögonblicket räcker det med att konstatera att lärobokens marknader i många sammanhang lämpar sig väl för att analysera funktionssättet hos olika marknader.

Oavsett vilken värdering man gör av den "perfekta marknadens" brister och förtjänster, så är det uppenbart att de flesta marknader bara i liten eller måttlig omfattning liknar modellens marknad. Monopol- eller koncentrationstendenser finns på de flesta marknader liksom formella eller informella hinder för nyetablering. I en verklighet präglad av många produktvarianter och marknadsföringsinsatser av olika slag är det knappast heller möjligt för konsumenterna att skaffa sig perfekt information om tillgängliga alternativ. Och när det slutligen gäller förutsättningen om det fria handelsutbytet så

bekänner sig de flesta industriländer till detta med läpparna (och "med pennorna" i form av frihandelsavtal som GATT etc) men tillämpar i praktiken gränsskydd i form av tullar och avgifter (tariffära handelshinder) eller i form av samhälleliga krav — standards etc — av olika slag (icke-tariffära handelshinder).

Även för den ytlige betraktaren är det uppenbart att marknaden för livsmedel i ovanligt liten grad uppfyller de angivna villkoren för fri konkurrens. Det gäller i alla led av livsmedelskedjan — produktion, vidareförädling och handel. De flesta länder har en egen produktion av jordbruksråvaror, trots att det från global synpunkt sannolikt skulle innebära lägre kostnader om jordbruksprodukterna produceras i de länder som har de bästa naturliga förutsättningarna. Orsakerna till att de flesta länder strävar efter att vara självförsörjande i fråga om livsmedel har olika skäl — framför allt beredskapsskäl, men även önskemål om att bibehålla lantbruket och tillföra lantbruksbefolkningen en skälig levnadsstandard. (Mål och medel i jordbrukspolitiken beskrivs utförligare i se kapitel 4.) I de flesta länder är således jordbruket föremål för omfattande regleringar. Den kanske viktigaste regleringen är det gränsskydd som tillämpas i så gott som alla länder; för att upprätthålla den inhemska produktionen beläggs således importerade jordbruksmetoder med tullar eller avgifter, eller är föremål för importförbud.

Men också på den inhemska marknaden är handeln med jordbruksprodukter reglerad. Priserna på flertalet jordbruksprodukter fastställs således genom politiska beslut och inte genom prisbildning på den fria marknaden. Under tidigare år har subventioner använts för att hålla tillbaka prisnivån. Utnyttjandet av livsmedelssubventioner har dock minskat under senare år, och omfattar idag bara vissa mjölkprodukter.

Utöver de nämnda kraven finns en rad mer eller mindre svårgenomträngliga regelkomplex som påverkar konkurrensförutsättningarna för jordbruket, t.ex. jordförvärvslagstiftningen och stödet till jordbruket i norra Sverige.

Men även frånsatt regleringarna skiljer sig livsmedelskedjans olika delar i viktiga avseenden från modellens fria konkurrensmarknad. Inom alla led av livsmedelskedjan har utvecklingen under efterkrigstiden inneburit koncentration. Det gäller såväl produktionsanläggningarna inom livsmedelsindustrin, som har blivit större och färre, som i fråga om ägandet där utvecklingen har gått mot monopol- eller oligopol-tendenser. Såväl i primärproduktionen som i distributions- och handelsledet har utvecklingen inneburit en koncentration mot större och färre enheter. Utvecklingen inom olika led av livsmedelskedjan beskrivs närmare i de följande kapitlen.

3 Samhällsutveckling och konsumtionsmönster

Efterkrigstiden har i många avseenden inneburit en revolution. Under en relativt begränsad period har vi således upplevt ganska dramatiska förändringar i fråga om ekonomiska förhållanden, levnadssätt och konsumtionsmönster. Detta har även satt betydande spår när det gäller vad vi äter och dricker.

Den ekonomiska tillväxten var — sett i ett historiskt perspektiv — extremt snabb under 1950- och 60-talen. Under dessa år, som i väsentliga avseenden lade grunden till den höga levnadsstandard som vi kan njuta av idag, upplevde vi således en låg arbetslöshet, en låg inflation och en hög ekonomisk tillväxt. Mellan 1950 och 1960 ökade bruttonationalprodukten (BNP) med i genomsnitt 3,4 procent per år, mätt i reala termer. Under den följande tioårsperioden var tillväxten ännu snabbare. Under 1960-talets fem första år var noteringarna rekordartade — i genomsnitt växte BNP då med 5,3 procent, och under de kommande fem åren med 3,8 procent.

Vilka var då huvudorsakerna till detta? Allmänt kan man konstatera att ett stort antal faktorer under denna period samvarierade på ett gynnsamt sätt, och det är därför svårt att peka ut någon enskild faktor. Några viktiga faktorer var dock utan tvivel den snabba produktivitetsökningen inom industrin, utvecklingen inom varuhandeln (där självbetjäningssystemets genombrott har haft en mycket stor betydelse), samt de stora investeringarna i kraftproduktion. Av avgörande betydelse var också den snabba produktivitetsökningen inom jordbruket som möjliggjorde en överflyttning av arbetskraft till andra, mer expansiva sektorer, samtidigt som jordbruksproduktionen ökade.

Under 1970- och 80-talen har den ekonomiska utvecklingen varit mindre gynnsam. Till stor del är detta ett internationellt fenomen, som bl.a. har orsakats av 1970-talets oljechocker. Men även mer specifika svenska faktorer som ett i förhållande till omvärlden ogynnsamt kostnadsläge har bidragit till att tillväxttakten blivit lägre än tidigare. Mellan 1974 och 1984 ökade BNP således endast med i genomsnitt ca 1,6 procent per år.

Den snabba ekonomiska tillväxten har både påverkats av och påverkat samhällsutvecklingen. En viktig förändring gäller t.ex. jordbrukets ställning i ekonomin. I början av 1950-talet svarade jord- och skogsbruket för knappt 12 procent av den samlade bruttonationalprodukten. År 1985 var motsvarande siffra knappt två procent.

Men också andra stora och synliga förändringar präglade utvecklingen. Under 1950- och 60-talen skedde en snabb utbyggnad och upprustning av vägnätet, samtidigt som SJ genomförde omfattande rationaliseringar av järnvägstrafiken. En följd av det blev att en stor del av de transporter som dittills hade skett per järnväg flyttades över till lastbilstrafik. Tillväxten i kombination med de förbättrade vägarna gav också utrymme för en snabb ökning av antalet personbilar. År 1950 fanns det ca 250 000 personbilar i Sverige, motsvarande 28 invånare per personbil. Tio år senare var antalet nära 1,2 miljoner (6,3 invånare per bil). I dag finns det ca 3,1 miljoner personbilar i Sverige, vilket innebär att det i genomsnitt går 2,7 personer på en personbil. Bilismens snabba genombrott har haft en avgörande betydelse både för den ekonomiska tillväxten och för vårt levnadssätt.

En annan viktig utvecklingstrend har varit den ökade förvärvsfrekvensen för kvinnor. År 1946 hade en fjärdedel av de gifta kvinnorna förvärvsarbete utanför hemmet. 20 år senare var siffran 45 procent, och i dag har den nått upp till 68 procent.

Den snabba ekonomiska tillväxten har också inneburit att konsumtionen har ökat. Den sektor som därvid har ökat snabbast är den offentliga konsumtionen, som mellan 1950 och 1970 ökade med i genomsnitt nära 5 procent per år. Sedan 1970-talets början har ökningstakten varit mera måttlig — ca 2,5 procent per år — men likväl har den offentliga konsumtionen under en mycket lång följd av år växt snabbare än den privata.

En tendens som har gällt för de flesta industriländer är, att livsmedelskonsumtionens andel av den totala privata konsumtionen tenderar att minska vid ökade inkomster. I Sveriges fall har denna tendens varit mycket markant; år 1950 svarade livsmedel för ca 30 procent av den privata konsumtionen, medan andelen i dag är knappt 19 procent (uteätande oräknat).

Men också inom livsmedelsposten har betydande förändringar skett. På kort sikt är våra matvanor relativt stabila, men över en längre tidsperiod har vissa förskjutningar av betydelse skett. Under 1950- och 60-talen skedde en snabb minskning av konsumtionen av mjöl och gryn, en tendens som dock har upphört under senare år. Konsumtionen av matpotatis minskade likaledes relativt snabbt fram till mitten av 1970-talet. Därefter har den i stort sett varit konstant. Däremot har konsumtionen av ris ökat.

Förbrukningen av konsumtionsmjölk — som är jordbrukets viktigaste inkomstkälla — minskade fram till början av 1970-talet, för att därefter återigen börja öka. Sedan 1980-talets början har dock ånyo en svag minskning kunnat observeras. Introduktionen av lättmjölk år 1969 och en periodvis omfattande subventionering av mjölkprodukter har spelat en viktig roll i denna utveckling. Köttkonsumtionen ökade under 1960- och 70-talen. Under 1980-talet har en viss nedgång skett, för både fläsk- och nötkött.

Det är emellertid inte bara sammansättningen av vad vi äter och dricker som har förändrats. De samhällsförändringar som nyss beskrevs har också inverkat på *hur* vi äter.

En viktig konsekvens av bl.a. den ökade förvärvsfrekvensen bland kvinnor är, att mycket av den matlagning som tidigare skedde i hemmen numera sker industriellt. Livsmedelsindustrin har genomgått en snabb expansion

genom att efterfrågan på halvfabrikat och färdiglagad mat med förlängd hållbarhetstid har ökat.

Djupfrysta varor introducerades i Sverige i mitten av 1940-talet, men fick sitt verkliga genombrott först 10 år senare.

Under 1950-talet fick också självbetjäningssystemet sitt genombrott. Utgångspunkten för denna butiksform var just djupfrysta eller paketerade varor. Också t.ex. mjölk i pappförpackning såg dagens ljus under 1950-talet. Färdiglagad mat blev allt vanligare under denna period. År 1948 introducerades t.ex. barnmat på burk och vällingar — en "reform" som inledningsvis väckte misstro men som småningom blev en självklarhet för de flesta barnfamiljer.

Den främsta drivkraften bakom självbetjäningssystemets framväxt var de snabba lönekostnadsstegringarna under 1950- och 60-talen, som gav incitament till att minska personalkostnaderna i butikerna. Denna tendens fortgår än i dag, om än i andra former (datakassor etc.). Under början av 1950-talet rådde dessutom periodvis brist på arbetskraft till servicenäringarna. Ett annat sätt att öka lönsamheten och omsättningen i detaljhandeln var att öka sortimentet. Den s.k. branschspridningen blev ett viktigt inslag i utvecklingen av butiksstrukturen under 1950- och 60-talen; de tidigare livsmedelsbutikerna började sälja tekniska artiklar, pappersvaror osv. Samtidigt tvingades en stor del av de traditionella specialaffärerna att läggas ned (charkuteributiker, fiskaffärer etc.).

Ur snabbköpsbutikerna växte på detta sätt allivsbutikerna — med ett bassortiment av praktiskt taget alla sorters varor — fram, och så småningom stormarknaderna. De senare är till stor del en produkt av bilismens snabba ökning. (Hur butiksstrukturen har utvecklats beskrivs närmare i kapitel 6.)

Utvecklingen satte sin prägel också på vardagslivet i hemmet. Allt mindre tid kom att ägnas åt matlagning (även om de senaste åren i viss utsträckning har inneburit en återgång till viss "manuell matlagning"), och den matlagning som skedde understöddes till allt större del av elektriska hushållsapparater av olika slag. Också införandet av kyl- och frysskåp liksom diskmaskiner och på senare år "food processors" och mikrougnar har haft en stor betydelse för hur vardagslivet, ätandet och drickandet har gestaltat sig.

Det är emellertid inte bara livsmedelskonsumtionen inom hemmets väggar som har ändrats. En viktig förändring har gällt de s.k. storhushållens ökade betydelse. Fria skolmåltider beslöts t.ex. av riksdagen år 1946, varigenom många skolbarn kom att få en stor del av sitt näringsintag utanför hemmet. Också inom andra sektorer — företag, myndigheter m.m. — har personalrestauranger blivit allt vanligare. Även antalet luncher på restaurang har uppvisat en snabb tillväxt. Sammantaget innebär detta att t.ex. livsmedelsindustrin numera riktar en stor del av sin försäljning till kunder utanför dagligvaruhandeln.

Sammanfattningsvis har således både samhället i allmänhet och vårt konsumtionsmönster i synnerhet genomgått genomgripande förändringar under de senaste 30-40 åren. Utvecklingen har också inneburit en ändrad rollfördelning; exempelvis utför industri, handel och storkök i dag många av de uppgifter som tidigare skedde i hemmen. I de följande kapitlen diskuteras utvecklingen inom olika led av livsmedelshanteringen utförligare.

4 Produktion av livsmedelsråvaror

4.1 Jordbruket

De stora förändringar som har ägt rum i samhället under efterkrigstiden har påverkat jordbruket på flera sätt. Ett antal faktorer har således bidragit till att jordbruket idag spelar en betydligt mindre roll i samhällsekonomin, både mätt som antalet sysselsatta och som andel av den totala produktionen, än för 40 år sedan.

Men trots att jordbrukets andel av både produktionsvärde och sysselsättning har minskat, så är det politiska intresset för jordbruksfrågorna fortfarande stort. Det finns flera förklaringar till det. En är att jordbruket är basen för vår livsmedelsproduktion, varigenom varje diskussion om livsmedel och livsmedelspriser har en naturlig utgångspunkt i förhållandena inom jordbruket. En annan förklaring är att den snabba krympningen av jordbruket under främst 1950- och 60-talen medförde besvärliga anpassningsproblem som fortfarande lever kvar, framför allt i form av regionala problem. Service av olika slag på landsbygden har försämrats i takt med att befolkningstätheten har minskat. Också frågan om jordbruksbefolkningens materiella standard har varit en återkommande fråga på den politiska dagordningen. Slutligen har befolkningsomflyttningarna och samhällsutvecklingen fört med sig stora förändringar i kulturlandskapet.

Orsakerna till jordbrukets speciella problem — problem som är likartade i de flesta industriländer — är i huvudsak två. Dels har livsmedel låg inkomstelasticitet; när inkomsterna ökar, ökar inte efterfrågan på jordbruksprodukter i samma takt. I synnerhet gäller detta för baslivsmedel av olika slag. Dels kännetecknas de flesta livsmedel av låg priskänslighet (priselasticitet); det går med andra ord inte att i någon större utsträckning öka efterfrågan genom prissänkningar. Till detta kommer att de nyss beskrivna samhällsförändringarna har lett till att de livsmedel som efterfrågas i större utsträckning har hög förädlingsgrad. Detta innebär att efterfrågan riktas mot förädlingsindustrin i första hand och endast i mindre utsträckning kommer den egentliga jordbrukssektorn till godo. Ett viktigt faktum i sammanhanget är, att produktivitetens utvecklingen har varit snabbare inom jordbruket än inom andra sektorer. Detta förhållande diskuteras i det följande.

För att kunna förstå vilken roll utvecklingen inom jordbruket har för prisbildningen på livsmedel är det viktigt att förstå hur marknaden för jord-

bruksprodukter fungerar. Till skillnad från teoriböckernas marknad är marknaden för jordbruksprodukter "ofullkomlig" i en mängd avseenden.

Detta är bl.a. en följd av att marknaden för jordbruksprodukter är starkt reglerad. I det följande beskrivs dels några huvuddrag i jordbrukspolitiken, dels de allmänna tendenserna inom jordbruksnäringen under senare år.

Jordbrukspolitiken

Embryot till modern jordbrukspolitik skapades under mellankrigstidens ekonomiska kriser. För att skydda jordbruket mot krisens verkningar — starka prisfall och hård internationell konkurrens med inslag av dumping — införde de flesta industriländer prisregleringar på jordbruksprodukter. Regleringarna konstruerades i regel så att man genom tullar och avgifter eller kvantitativa importrestriktioner avskärmade den egna marknaden för jordbruksprodukter från alltför kraftig påverkan av internationell konkurrens.

Den första samlade jordbrukspolitiken tillkom för Sveriges del år 1947. De grunder för jordbrukspolitiken som då lades fast kan i allt väsentligt fortfarande sägas leva kvar, även om tyngdpunktsförskjutningar mellan de mål som ingår i politiken har förekommit.

Under efterkrigstiden har man i Sverige talat om tre centrala mål för den svenska jordbrukspolitiken, nämligen produktionsmålet, inkomstmålet och effektivitetsmålet/konsumentmålet. Dessa mål har under olika perioder haft skiftande formuleringar och olika inbördes tyngd. Enligt nu gällande livsmedelspolitiska/jordbrukspolitiska riktlinjer talar man om försörjningsmålet — att trygga livsmedelsförsörjningen såväl i fredstid som under avspärrning och krig — som ett huvudmål samt inkomstmålet och konsumentmålet som likställda delmål under huvudmålet. Vid sidan av nämnda mål finns det i jordbrukspolitiken ett flertal andra mål, nämligen miljö- och resursmål, regional- och sysselsättningspolitiska mål, handelspolitiska mål etc.

De medel som i huvudsak utnyttjas för att de uppställda målen skall nås är likaledes i huvudsak tre.

Priserna på och avsättningen av jordbruksprodukter regleras genom den s.k. jordbruksprisregleringen. Jordbrukspriserna fastställs av statsmakterna efter överläggningar mellan statens jordbruksnämnd (som representerar staten), jordbruksnämndens konsumentdelegation samt Lantbrukarnas förhandlingsdelegation. De priser man förhandlar fram upprätthålls dels genom avgifter på importerade livsmedel (gränsskyddet), dels genom en reglering av avsättningen på den svenska marknaden (marknadsreglering och export).

För att bidra till att effektivitetsmålet uppnås bedriver staten en *rationaliserings- och jordpolitik*, som syftar till att på längre sikt öka effektiviteten inom det svenska jordbruket.

Slutligen stödjer statsmakterna på olika sätt *forskning, försök och undervisning* på jordbrukets område.

Areal och sysselsättning

Den svenska åkerarealen var som störst omkring år 1920, då den omfattade ca 3,8 miljoner hektar. Fram till omkring år 1950 minskade den mycket

långsamt. Men från början av 1950-talet gick utvecklingen snabbare. Under 1950-talet lades i genomsnitt 17 000 hektar åker ned varje år, och under 1960-talet 33 000 hektar. Under perioden 1950-75 minskade den totala åkerarealen från ca 3,7 miljarder hektar till omkring 2,95 miljarder hektar. Därefter har åkerarealen varit i stort sett konstant.

En fråga av stor betydelse i detta sammanhang är vilken jordbruksareal som är nödvändig för att vår livsmedelsförsörjning — med hänsyn bl.a. till beredskapsmål — skall kunna upprätthållas.

Det finns av naturliga skäl inget självklart och entydigt svar på det. Bland annat beror det på vad som odlas. Vidare har den fortsatta tekniska utvecklingen inom jordbruket en avgörande betydelse, liksom storleken och antalet hos de brukade enheterna.

1983 års livsmedelskommitté drog i sitt slutbetänkande slutsatsen att den åkerareal som på sikt skulle krävas för vår livsmedelsförsörjning uppgår till ca 2,6 miljarder hektar. Kommittén utgick i sin bedömning från dåvarande trender i fråga om teknisk utveckling och användning av kemikalier.

Jordbruksproduktionen har sin tyngdpunkt i södra och mellersta Sverige. Hälften av den totala åkerarealen finns i de syd- och mellansvenska slättbygderna, och ytterligare 40% finns i skogs- och mellanbygderna. Endast ca 10% av åkermarken finns i Norrland.

Minskningen av jordbruksmarken har till stor del kommit till stånd genom att företrädesvis mindre enheter har lagts ned. Antalet brukningsenheter har således minskat kraftigt, vilket har fått till följd att medelarealen per brukningsenhet har ökat. Genomsnittsjordbruket år 1951 förfogade över en areal av 12,9 hektar. År 1982 var siffran ungefär dubbelt så stor, eller 25,4 hektar. Trots denna utveckling har dock mindre än hälften av alla brukningsenheter en åkermarksareal som är större än 20 hektar. Men dessa enheter svarar i gengäld för över tre fjärdedelar av den totala åkermarken.

Sammanläggningen av åkerarealen till större enheter har trots allt varit en ganska långsam process. Få mycket stora jordegendomar har bildats under senare år. Snarare kan man beskriva utvecklingen som en svag ökning av normalföretagets storlek.

När det däremot gäller animalieproduktionen har en kraftig koncentration ägt rum på så sätt att animalieproduktionen har koncentrerats till allt färre företag. 3 procent av hönserierna svarar t.ex. för nära 90% av produktionen, och två tredjedelar av slaktsvinsproduktionen ombesörjs av en tiondel av företagen. Ett viktigt undantag utgörs dock i detta avseende av mjölkproduktionen som fortfarande är starkt decentraliserad.

Också *sysselsättningen* inom jordbruket har minskat kraftigt. I likhet med de flesta andra länder var Sverige länge ett jordbruksland. Fortfarande i början av 1950-talet arbetade en fjärdedel av befolkningen inom jordbruket och dess binäringar. Därefter har emellertid antalet sysselsatta inom jordbruket minskat kraftigt. Det hänger till stor del samman med att efterfrågeutvecklingen inom andra delar av ekonomin var mycket snabb under 1950- och 60-talen. Detta fick till följd att jordbruksbefolkningen — speciellt den yngre delen — sögs upp av andra sektorer, framför allt industrin. Från att således för 35 år sedan ha utgjort en fjärdedel av totalbefolkningen utgör jordbrukarna idag mindre än fem procent av totalbefolkningen.

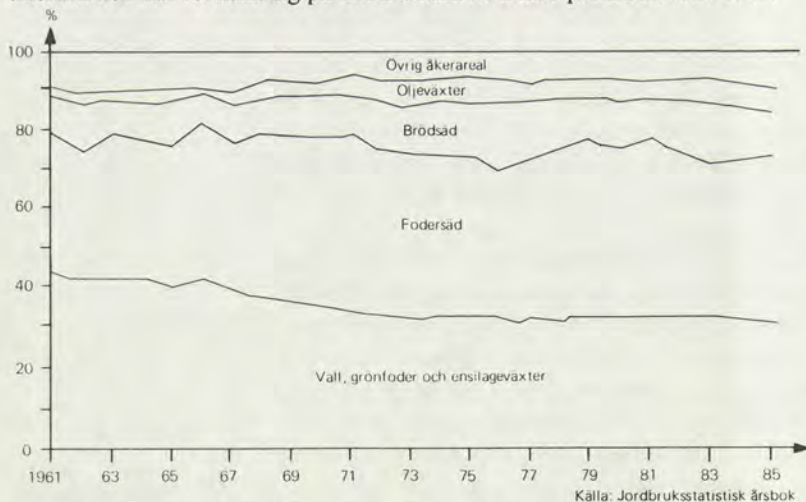
Stora befolkningsomflyttningar har blivit följden av den olikartade utvecklingen inom olika näringsgrenar. Detta har naturligtvis periodvis medfört stora problem, speciellt för jordbruksbefolkningen. Men samtidigt har utvecklingen medfört att den totala produktionen i samhället har kunnat öka — dels genom att jordbruket har blivit effektivare, dels genom att den arbetskraft som har lämnat jordbrukssektorn har fått anställning i andra näringsgrenar med hög produktivitet.

Trots att således såväl den brukade arealen som antalet sysselsatta inom jordbruket har minskat kraftigt under efterkrigstiden, så har den totala produktionen ökat. Mellan år 1950 och år 1985 ökade således den totala produktionen inom jordbruket med nära 40 procent, mätt i fasta priser.

Produktiviteten inom jordbruket har alltså ökat. Störst var produktivetsökningarna under 1960-talet. Arbetsproduktiviteten (produktionen per arbetstimme) ökade då med i genomsnitt 8,1 procent per år. Under samma period ökade den totala produktiviteten — produktionsvärdet per insatt krona — med i genomsnitt 6 procent per år. Därefter har den genomsnittliga ökningen av arbetsproduktiviteten trendmässigt minskat. Under 1970-talets första fem år ökade arbetsproduktiviteten med i genomsnitt 7,5 procent per år. Under perioden 1980-85 var ökningen endast 2,6 procent per år i genomsnitt. Men även om produktiviteten — mätt som arbetsproduktivitet — således har ökat i långsammare takt än tidigare, så har med undantag för de allra senaste åren produktivetsutvecklingen inom jordbruket varit snabbare än i näringslivet i sin helhet, och fram till 1980-talets början också snabbare än genomsnittet för tillverkningsindustrin.

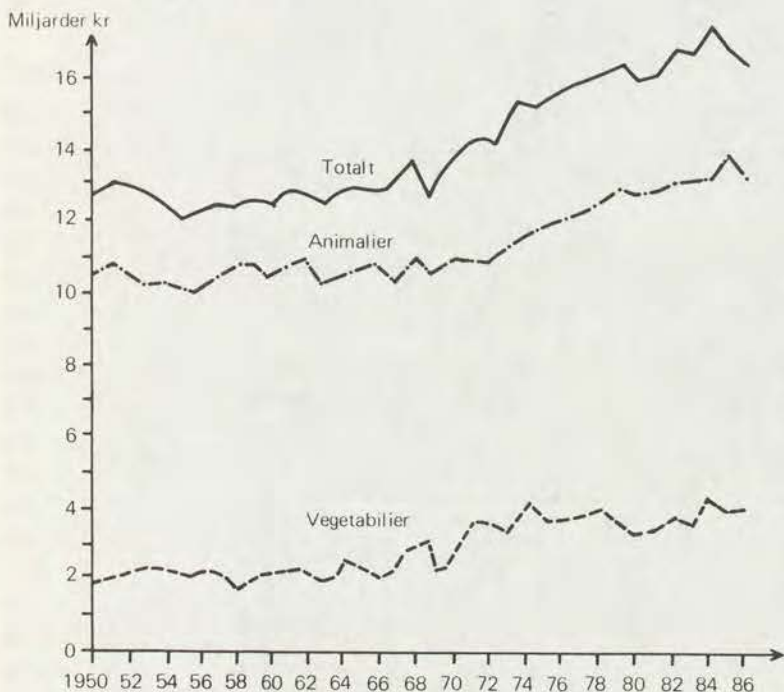
Följden av de snabba produktivetsökningarna har således blivit att det svenska jordbruket i dag producerar 40 procent mer än år 1950, på en areal som är 30 procent mindre och med en arbetsinsats som är en fjärdedel så stor.

Av intresse i detta sammanhang är naturligtvis inte bara hur mycket som har producerats utan också *vad* som har producerats. Figur 4.1 visar hur åkermarken har fördelat sig på olika ändamål under perioden 1961-1985.

Figur 4.1. Åkerarealens fördelning 1961–85 i procent.
(Företag med mer än 2 ha åker).

Som synes har relationerna mellan olika grödor varit stabila under hela perioden. Detsamma gäller även för fördelningen mellan vegetabilier och animalier; under hela efterkrigstiden har vegetabilierna värdemässigt svarat för ca en femtedel av det totala produktionsvärdet. Hur jordbrukets produktionsvärde har fördelat sig på olika produkter under perioden 1950-1985 framgår av figur 4.2.

Källa: Statens jordbruksnämnd

Figur 4.2. Jordbrukets produktionsvärde, fördelat på vegetabilier och animalier 1950–86. Miljarder kronor i 1980 års priser.

Mjök är den största inkomstkällan för jordbruket. Under hela 1970-talet och första hälften av 1980-talet har mjölkproduktionen bidragit med nära hälften av jordbrukets bruttointäkter.

Vilka effekter på kostnadsutvecklingen inom jordbruket har då den skisserade utvecklingen fått? I tabell 4.1 anges prisutvecklingen dels totalt för jordbrukets produktionsmedel, dels för ett antal olika delposter. Posten "arbete" inkluderar såväl jordbrukarens egen "arbetslön" som kostnaden för lejt arbete. (För perioden före 1966/67 har uppgifterna hämtats från kostnadsprisindex, publicerat av jordbrukets utredningsinstitut. För perioden därefter har PM-index använts).

Som synes har skillnaderna varit mycket stora mellan olika kostnadsposter. Mest slående är den relativt sett snabba ökningen av arbetskostnaden. Medan t.ex. prisindex för förnödenheter knappt sjudubblades under perioden så ökade prisindex för arbete — beräknat efter lantarbetarlönen — 55 gånger.

Även prisindex för kapitalkostnader har ökat relativt snabbt — dock inte

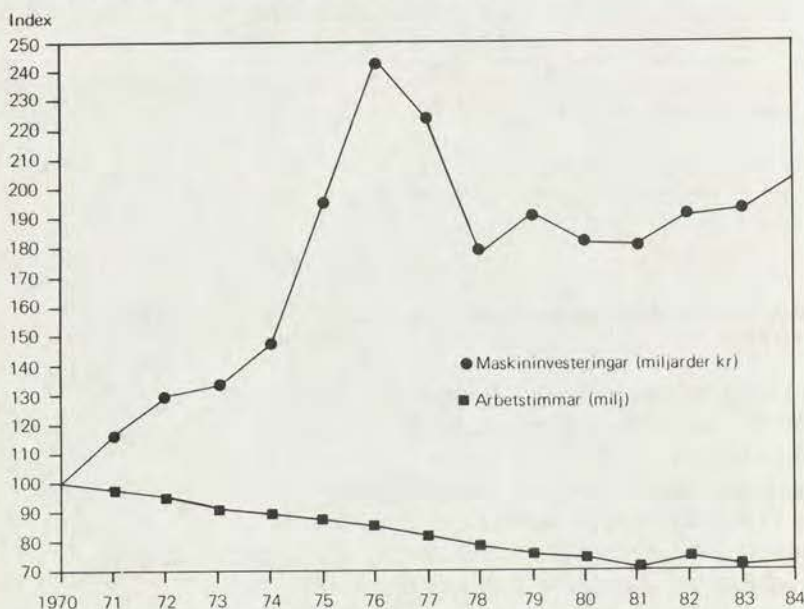
Tabell 4.1 Prisutvecklingen för jordbrukets produktionsmedel 1944–85 (Index 1944/45 = 100)

År	Arbete	Förnödenheter	Tjänster	Kapitalkostnader
1944/45	100	100	100	100
1949/50	157	101	112	120
1954/55	264	128	148	175
1959/60	358	141	171	240
1964/65	615	151	199	315
1969/70	908	166	239	362
1974/75	1860	248	362	531
1979/80	3551	384	614	815
1984/85	5504	670	967	1201

Källa: Jordbrukets utredningsinstitut och Lantbruksekonomiska samarbetsnämnden

tillnärmelsevis i samma utsträckning som "arbetskostnaderna". Mot denna bakgrund är det lätt att förstå att drivkrafterna för att ersätta arbete med kapital — d.v.s. att öka mekaniseringsgraden — har varit starka.

Figur 4.3 visar utvecklingen av dels den totala arbetsinsatsen i jordbruket (eget + lejt arbete), mätt i miljoner arbetstimmar, dels de totala maskininvesteringarna under perioden 1970–84, i fasta priser.

Figur 4.3. Arbetsinsats och investeringar i jordbruket 1970–84. (Index 1970 = 100).

Som framgår av figuren har antalet arbetade timmar inom jordbruket minskat kraftigt sedan början av 1970-talet. Det totala antalet arbetade timmar har således minskat med cirka en tredjedel mellan 1970 och 1986. Ser man längre tillbaka har utvecklingen varit ännu mer dramatisk; som tidigare nämdes var antalet arbetstimmar inom jordbruket år 1986 bara en fjärdedel av 1950 års nivå.

När det gäller investeringsutvecklingen är bilden som väntat den motsatta; den snabba produktivitetsutvecklingen inom jordbruket har till stor del åstadkommits genom en ökad kapitalinsats. Den högsta noteringen sedan början av 1970-talet finner vi år 1976, då de samlade maskininvesteringarna uppgick till nära fem miljarder kronor i 1980 års priser. Under övriga år har maskininvesteringarna uppgått till 3 och 4 miljarder kronor per år (i fasta priser).

Sammanfattning

Som framhölls i inledningsavsnittet har priserna på de produkter som levereras från jordbruket — mätt med det s.k. avräkningsprisindex, A-index — under en följd av år ökat långsammare än priserna på livsmedel i butik (mätt med KPI-J). I den meningen står inte "orsaken" till de reala prisstegringarna på livsmedel att finna i pris- och kostnadsutvecklingen inom jordbruket. Samtidigt bör man emellertid hålla i minnet att livsmedelskedjan är ett komplext system med starka och komplicerade inbördes samband mellan olika led. Som beskrivits i det föregående har exempelvis livsmedelsindustrin — sett över en längre följd av år — tagit över en del av de arbetsuppgifter som tidigare utfördes inom jordbrukssektorn. Också tolkningen av t.ex. A-index kan diskuteras; speciellt under senare år har måttet påverkats av att jordbruket burit kostnaderna för exportförluster. Det är således viktigt att inte dra alltför förenklade slutsatser om det ena eller det andra ledets bidrag till en observerad prisstegring.

En fråga som speciellt under senare år har varit föremål för stort intresse är, vilken andel av de totala kostnaderna för livsmedelskonsumtionen som är hänförlig till jordbrukssektorn. En orsak till intresset är naturligtvis den stora betydelse som inkomstmålet för jordbruket tillmäts (se ovan om jordbrukspolitiken). Som beskrevs i inledningskapitlet beräknas, för de livsmedel som faller innanför jordbruksprisregleringen, ca en tredjedel av de totala kostnaderna vara hänförliga till jordbruket. Av allt att döma har denna andel varit relativt konstant under 1980-talet. Värt att notera i detta sammanhang är dock att i begreppet "jordbrukets andel" också ingår kostnaden för inköpta produktionsmedel. Ser man till enbart förädlingsvärdet inom jordbruket (kostnaderna för eget kapital och arbete) så har detta uppvisat en kraftig minskning under 1980-talet, uttryckt som andel av de totala livsmedelskostnaderna. Dessa frågor diskuteras utförligare i en annan underlagsrapport till livsmedelsutredningen.¹

4.2 Trädgårdsnäringen

Produktionsvärdet i trädgårdssektorn är ca en tiondel av jordbrukssektorns och består till ungefär hälften av prydnadsväxter. Konsumtionsvärdet utgör ca en sjättedel av den totala livsmedelskonsumtionen. I detta led utgör blommor ca en tredjedel av konsumtionsvärdet av trädgårdsprodukterna.

Olikheterna mellan produktions- och konsumtionsmönstren förklaras av

¹ Matkronor. SPKUS 1987:25

höga import- och förädlingsandelar. Förädlingsmarginalen är speciellt hög för köksväxter, frukt och bär. Exporten är försumbar.

Trots att produktionskapaciteten varit i det närmaste oförändrad eller t.o.m. ökat något under den senast tioårsperioden, har produktionsvärdet fallit på grund av sjunkande realpriser. Detta är anmärkningsvärt med tanke på den kraftiga uppgången i två för branschen viktiga faktorpriser, nämligen energi- och arbetskraftspriserna. Således har trädgårdssektorn uppvisat en förvånansvärt hög anpassningsförmåga. Oljeanvändningen har minskat med 67 procent 1976-84 samtidigt som växthusarealen minskat, växthusbeståndet kraftigt förnygrats och arbetskraften reducerats. Detta innebär sammantaget en kraftig produktivitetsutveckling och stegrad arealavkastning, speciellt i växthusproduktionen.

4.3 Fiskerinäringen

Fiskets produktionsvärde motsvarar ungefär en tredjedel av trädgårdsnäringens, medan konsumtionsvärdet på fisk är ca hälften av trädgårdsprodukternas eller ca 6 miljarder kronor år 1985. Importvärdet utgör ca en tredjedel av konsumtionsvärdet. Torsk och sill/strömming dominerar svensk fiskproduktion såväl volym- som värdemässigt. Trots att Sverige värdemässigt är nettoimportör av fisk så exporteras huvuddelen av sillfångsten och ca 40 procent av torskfångsten. Samtidigt importeras fisk i förädlad form, t.ex. frysta torskfiléer. Totalt sett utgör exportvärdet en tredjedel av importvärdet.

Trots att fiskproduktionen ökat kvantitetsmässigt sedan mitten av 1970-talet har produktionsvärdet sjunkit (mätt i 1980 års priser), vilket speglar sjunkande producentpriser. En stor förskjutning har emellertid skett inom produktionen från sill/strömming mot torsk, huvudsakligen orsakad av ett kraftigt sjunkande realpris på sill/strömming och en parallell höjning av torskpriset. Samtidigt har Östersjön ökat i betydelse som fångstområde. Kvottilldelningen utgör inget direkt hinder för produktionen av någotdera fiskslaget. Däremot har en drastisk försämring av torskbeståndet i Östersjön ägt rum under de senaste två åren.

Genom en kraftig reduktion av antalet fiskare, speciellt bland dem som har fisket som binäring, samt en viss ökning i tillväxttakten i sektorns kapitalbestånd har produktivitetsutvecklingen (trots en viss nedgång i produktionsvärdet) varit tämligen god.

5 Livsmedelsindustri

De förändringar som har ägt rum i samhället under efterkrigstiden i form av t.ex. högre förvärvsfrekvens bland kvinnorna, bilismens ökade omfattning, de förbättrade möjligheterna att förvara livsmedel i hemmen etc. har naturligtvis inte bara påverkat utvecklingen inom jordbruket. Även den industri som förädlar livsmedelsråvaror har genomgått betydande förändringar under perioden. Man kan säga att livsmedelsindustrin har tagit över uppgifter i båda ändarna av livsmedelskedjan. Dels sker en betydande del av den förädling, som tidigare skedde inom jordbruket och annan råvaruproduktion, numera inom livsmedelsindustrin. Dels utför livsmedelsindustrin uppgifter som tidigare var naturliga för hushållen, t.ex. bakning och konservering. Livsmedelsindustrin är således både en produkt av och en förutsättning för det moderna samhället.

I statistiken indelas livsmedelsindustrin i ett femtontal delbranscher. Av både handelspolitiska och jordbrukspolitiska skäl delar man in livsmedelsindustrin i skyddad respektive konkurrensutsatt industri. Den skyddade livsmedelsindustrin omfattas av jordbruksprisregleringen, dvs den är skyddad från utländsk konkurrens genom införselavgifter och eventuell importreglering. Tabell 5.1 redovisar antalet sysselsatta samt saluvärdet år 1985 för livsmedelsindustrins delbranscher.

Tabell 5.1 Saluvärde och sysselsättning i livsmedelsindustrin år 1985

Bransch	Saluvärde milj. kr.	%	Antal sysselsatta
Slakteri- och charkuteriind.	19.777	30,7	17.192
Mejeriindustri	13.597	21,1	10.098
Frukt- o grönsakskonserverind.	4.322	6,7	6.400
Fisk- o fiskkonserverind.	1.338	2,1	2.477
Olje- o fettindustri	3.501	5,4	1.733
Kvarnindustri	1.711	2,6	799
Bageriindustri	5.465	8,5	11.881
Sockerindustri	2.106	3,3	2.004
Choklad- o konfektyrind.	2.676	4,1	5.097
Övrig livsmedelsind.	5.330	8,3	3.215
Spritdrycksindustri	1.499	2,3	984
Maltdrycksindustri	2.856	4,4	2.876
Mineral- o läskedrycksind.	318	0,5	465
Hela livsmedelsindustrin	64.496	100,0	65.221

Källa: SCB:s industristatistik

I tidigare kapitel har beskrivits de förändringar av livsmedelskonsumtionen som har ägt rum under de senaste decennierna. Åtskilliga produkter som tidigare var utpräglade färskvaror — t.ex. bröd och charkuterivaror — har givits längre hållbarhetstider genom beredning och tillsatser av olika slag samt genom bättre förpackningsteknik. Denna utveckling har flera orsaker. En orsak är den omstrukturering som har skett inom handeln och som har lett till behov av längre lagringstid och annan hantering i dessa led. Dessa frågor berörs i nästa kapitel. En annan faktor är den koncentration som har skett av produktionen till större och färre anläggningar. Genom att lokala produktionsanläggningar slås ut måste produkterna anpassas till de längre transportavstånd som är en ofrånkomlig följd av ett mindre antal anläggningar.

I likhet med vad som gäller inom andra delar av livsmedelskedjan har således koncentrationstendenserna varit starka inom livsmedelsindustrin. I viss mån är detta en följd av att den totala efterfrågan på livsmedel varit i det närmaste oförändrad under en lång följd av år. Tabell 5.2 visar hur livsmedelsindustrins olika branscher har utvecklats under perioden 1960-1985 med avseende på antalet enheter.

Tabell 5.2 Antal arbetsställen inom livsmedelsindustrins delbranscher 1960—1985

Bransch	1960	1970	1975	1980	1984	1985
Slakteri- o charkuteriind.	289	266	221	189	168	164
Mejeriindustri	357	203	143	119	111	112
Frukt- o grönsakskonserverind.	39	50	50	43	40	41
Fisk- o fiskkonserverind.	86	81	77	59	58	57
Olje- o fettindustri	10	8	6	9	6	6
Kvarnindustri	35	29	23	17	19	20
Bageriindustri	875	637	457	330	281	273
Sockerindustri	15	8	8	8	8	8
Choklad- o konfektyrind.	79	51	45	36	32	31
Övrig livsmedelsind.	140	60	54	57	52	51
Spritdrycksindustri	106	53	11	8	8	8
Maltdrycksindustri	152	85	51	20	14	14
Mineral- o läskedrycksind.	23	78	—	18	13	13
Hela livsmedelsindustrin	2206	1609	1146	913	810	798

Källa: SCBs industristatistik

Som framgår av tabellen har antalet arbetsställen minskat mycket snabbt inom livsmedelsindustrin. I kombination med det faktum att antalet anställda har minskat långsammare än i näringslivet i övrigt innebär utvecklingen således att förädlingen av livsmedel har koncentrerats till färre och större enheter.

När det gäller enskilda delbranscher inom livsmedelsindustrin är det inom dryckesvaruindustrin som den kraftigaste koncentrationen skett. Såväl antalet arbetstillfällen som antalet sysselsatta har minskat genom nedläggningar av bryggerier och brännerier. Också inom bageri- och kvarnindustrin har koncentrationen varit stark. För övriga branscher är utvecklingen inte lika utpräglad; tendensen pekar dock mot färre arbetsställen. När det däremot gäller utvecklingen av sysselsättningen finns det både expanderande och stagnerande branscher.

Orsakerna till företagskoncentrationen har delvis berörts. En viktig faktor i detta sammanhang har också utvecklingen inom grossistledet varit, där antalet dagligvarugrossister blivit allt färre. Denna fråga diskuteras i nästa avsnitt. Vidare är en "klassisk" orsak till företagskoncentration ersättning av arbetskraft med kapital, d.v.s. automatisering och mekanisering. I likhet med vad som gäller inom annan tillverkningsindustri finns det — och har funnits — avsevärda stordriftsfördelar inom livsmedelsindustrin.

Ägarförhållanden

Den beskrivna koncentrationen inom livsmedelsindustrin har gjort sig gällande inte bara när det gäller anläggningarnas storlek och antal utan också när det gäller ägarstrukturen. På en lång rad delmarknader har således ett eller ett fåtal företag eller ägargrupper en dominerande ställning. Främst inom de jordbruksreglerade områdena råder i flera fall monopolliknande förhållanden.

Inom exempelvis mejeriindustrin och sockerindustrin råder monopol eller nästintill monopol. Inom andra branscher är det ett fåtal företag som svarar för nästan hela omsättningen. Det gäller t.ex. inom slakteri- och charkuteriindustrin, olje- och fettindustrin samt malt- och läskedrycksindustrin.

Marknadskoncentrationen inom livsmedelsindustrin är således mycket stark. Bakom denna allmänna iakttagelse finns det dock viktiga skillnader när det gäller *vem* som är ägaren. Man brukar därvid skilja på lantbrukskooperationen, konsumentkooperationen, privata företag (svenska och utländska) samt statliga företag. Hur det samlade förädlingsvärdet fördelade sig andelsmässigt mellan dessa kategorier framgår av tabell 5.3.

Tabell 5.3 Ägarfördelningen inom livsmedelsindustrin år 1985

Ägarkategori	Andel av förädlingsvärdet (%)
Lantbrukskooperativa företag	37,6
Konsumentkooperativa företag	11,6
Privata företag	33,7
Utländska företag	8,8
Statliga företag	8,3

Källa: SPKUS 1987:23

Lantbrukskooperationen har en mycket stark ställning framför allt inom den skyddade livsmedelsindustrin. Särskilt påtaglig är denna ägarkoncentration inom mejeri-, slakteri-, charkuteri- och kvarnindustrin. Denna utveckling är en naturlig följd av en integration framåt ifrån råvaruproduktionen. Den helt övervägande delen av lantbrukets produktion samlas således in, förädlas och säljs genom kooperativt ägda företag — mejeriföreningar, slakteriföreningar, spannmålsföreningar osv. Sveriges ca 110 000 lantbrukare är således som regel anslutna till flera kooperativa föreningar (i genomsnitt nio föreningar per lantbrukare).

Utvecklingen inom *konsumentkooperationen* har i stället inneburit en integration "bakåt". Inom områden där konsumentkooperationen har haft en stor marknadsandel har man startat egen produktion, bl.a. genom uppköp

av företag. Konsumentkooperationen bedriver således egen tillverkning inom de flesta delbranscherna inom livsmedelsindustrin; man äger anläggningar inom fettvaruindustrin, bagerier, charkuterifabriker, konserverfabriker, kvarnar osv. Konsumentkooperationens produktionsverksamhet handhas nästan uteslutande av Kooperativa förbundet (KF). Fortfarande drivs dock ett antal bagerier och charkuterifabriker av konsumentföreningar eller kooperativa produktionsföreningar.

De *privata företagen* finns representerade inom de flesta branscherna. De utlandsägda företagen återfinns dock i huvudsak inom ett begränsat antal områden såsom frukt- och grönsakskonserverindustri, olje- och fettindustri samt kaffeindustri. De branscher där de privata företagen har de största marknadsandelarna är sockerindustrin, fisk och fiskkonserver samt bageriindustri.

Statliga företag, slutligen, återfinns i huvudsak i två branscher: dryckesvaruindustrin (Pripps) samt tobaksindustrin (Tobaksbolaget). Dessutom har staten aktieposter i ett antal privata företag.

Produktiviteten

För att bilda sig en uppfattning om hur effektivt en viss verksamhet bedrivs brukar man ange olika mått på produktivitetens utvecklingen. Denna fråga har berörts i kapitlet om råvaruproduktionen. Rent allmänt kan man konstatera att det är svårt att få fram ett rättvisande mått på den totala produktiviteten i en bransch eller verksamhet (output per input). I stället brukar man använda sig av partiella mått som hänför sig till de olika produktionsfaktorerna (arbete, kapitalutrustning, råvaror osv). Det vanligaste partiella måttet är arbetsproduktiviteten, som anger förädlingsvärdet i relation till antalet arbetade timmar.

Vid tolkningen av produktivitetens utvecklingen finns det anledning att skilja mellan utvecklingen för enskilda företag och för en hel bransch. Det är självklart att det inom varje bransch finns företag med starkt varierande produktivitet — i själva verket är detta en viktig grund för ekonomisk tillväxt. Med *strukturell produktivitet* brukar man mena det faktum att lågproduktiva företag försvinner från branschen och/eller att högproduktiva företag tillkommer.

I tabell 5.4 anges produktivitetens utvecklingen¹ inom livsmedelsindustrins delbranscher för perioderna 1968-1975 och 1975-1984.

Som synes var den genomsnittliga produktivitetens ökningen inom livsmedelsindustrin betydligt lägre än för tillverkningsindustrin totalt under de studerade perioderna. För perioden fram till år 1975 var det endast två av livsmedelsindustrins delbranscher som hade en snabbare produktivitetens utveckling än tillverkningsindustrin: kvarnindustrin samt frukt- och grönsakskonserverindustrin. Under perioden 1975-84 var det enligt tabellen endast sockerindustrin som hade en gynnsammare utveckling av arbetsproduktiviteten. Ett par viktiga skäl till den jämförelsevis långsamma produktivitetens utvecklingen har berörts ovan — en stagnerande efterfrågan inom Sverige,

¹ Definierad som det deflaterade förädlingsvärdet i relation till antalet arbetade timmar för arbetarpersonal. Källa: SPKUS 1987:23

Tabell 5.4 Produktivitetsförändring inom livsmedelsindustrin. Procentuell utveckling mellan åren

Branscher	1968—1975	1975—1984	1968—1984
Slakteri- o charkuteriind.	17	13	32
Mejeriindustri	19	24	47
Frukt- o grönsakskonservindustri	43	20	71
Fisk- o fiskkonservind.	26	45	83
Olje- o fettindustri	19	8	28
Kvarnindustri	46	32	93
Bageriindustri	29	33	71
Sockerindustri	9	56	42
Choklad- o konfektyrindustri	22	35	65
Fodermedelsindustri	(84)	(72)	(216)
Övrig livsmedelsindustri	8	27	37
<i>Matvaruindustri</i>	27	28	62
Spritdrycksindustri	31	96	157
Maltdrycksindustri	93	48	186
Mineral- o läskedrycksindustri	71	51	158
<i>Dryckesvaruindustri</i>	84	56	187
<i>Tillverkningsindustri</i>	41	46	106

Källa: SPK US 1987:23

och små möjligheter till ökad export på grund av gränsskyddet i andra länder.

Utöver produktivitsutvecklingen inom enskilda branscher är det också av intresse att studera om produktivitsutvecklingen skiljer sig mellan den del av livsmedelsindustrin som faller innanför jordbruksprisregleringen, d v s är skyddad från utländsk konkurrens, och den konkurrensutsatta delen av industrin.

I nationalräkenskaperna klassificeras följande branscher såsom "skyddad livsmedelsindustri": Slakteri- och charkindustri, mejeriindustri, kvarn- och bageriindustri samt sockerindustri. Övriga delbranscher rubriceras "konkurrensutsatta". Det finns många invändningar mot denna klassificering; vissa delbranscher inom den s k konkurrensutsatta delen påverkas t ex i hög grad av jordbruksprisregleringen. Det gäller bl a olje- och fettindustrin samt choklad- och konfektyrindustrin.

Av uppgifterna i tabellen är det svårt att utläsa om det finns någon skillnad i produktivitsutvecklingen mellan den skyddade och den konkurrensutsatta livsmedelsindustrin. Inom båda kategorierna finns det branscher som har haft såväl snabbare som långsammare ökning av arbetsproduktiviteten än branschen i dess helhet. Värt att notera är dock att slakteri- och charkindustrin samt mejeriindustrin, som tillsammans svarade för mer än hälften av livsmedelsindustrins totala saluvärde år 1985, genomgående har haft en lägre produktivitsökning än såväl genomsnittet för livsmedelsindustrin som — i ännu högre grad — för tillverkningsindustrin totalt.

Import och export

Ett utmärkande drag för livsmedelsindustrin är dess utpräglade hemmamarknadskaraktär. Av den totala tillgången på livsmedelsindustriprodukter beräknas således endast ca 10 procent täckas genom import. Det rör sig dels om produkter som (under vissa säsonger eller totalt över året) inte framställs

inom landet, t ex färsk frukt och färska grönsaker. Dels rör det sig om import som sker för att komplettera den inhemska produktionen när denna inte räcker till. Denna import fungerar således som regulator på marknaden. Det innebär i sin tur att importvolymen har uppvisat stora variationer mellan åren. En genomgående tendens är emellertid att andelen importerade livsmedel — såväl förädlade som totalt sett — har minskat sedan 1970-talets början. Det är emellertid stora skillnader i importandelen mellan olika branscher. Medan t ex fisk- och fiskkonserverindustrin år 1985 hade en importandel på över 50 procent, så var motsvarande andel för slakteriindustrin, mejerier och sockerindustri fem procent eller mindre.

Exporten av förädlade livsmedel är regelmässigt mindre än importen och har sedan början av 1970-talet uppgått till i genomsnitt ca 1,5 procent av den samlade exporten. Den totala exporten av livsmedel har under samma period varit ungefär dubbelt så stor, eller knappt 3 procent av den totala exporten. Också här är emellertid skillnaderna mellan delbranscher betydande. I de flesta branscher ligger exportandelen under 10 procent. För mejeriindustrin var värdet för 1984 3 procent. För exempelvis fisk- och fiskkonserverindustri samt choklad- och konfektyrer var andelen däremot över 20 procent.

Pris- och kostnadsutvecklingen inom livsmedelsindustrin

När det gäller pris- och kostnadsutvecklingen inom livsmedelsindustrin finns det av flera skäl anledning att skilja mellan den skyddade och den konkurrensutsatta delen av industrin. Framför allt gäller det i fråga om prisbildningen; för den skyddade livsmedelsindustrin ligger större delen av sektorn (ca 65 procent av saluvärdet) inom jordbruksprisregleringen, och använder råvaror vilkas priser direkt eller indirekt bestäms av regleringen. Jordbruksregleringen är därför den dominerande faktorn för prisbildningen inom sektorn. Inom vissa delbranscher - framför allt bageriindustrin - har dock även lönekostnaderna en betydande inverkan på prisbildningen.

Inom den konkurrensutsatta livsmedelsindustrin är prissättningen däremot i huvudsak internationellt bestämd. Råvarukostnaden utgör mer än hälften av saluvärdet, och större delen av råvarorna är antingen importerade eller beroende av jordbruksprisregleringen.

När det gäller kostnaderna dominerar insatsvaror såväl den skyddade som den konkurrensutsatta livsmedelsindustrin. Av den totala produktionskostnaden svarade således år 1984 insatsvarorna (inklusive kostnader för reparationer och energi) för 80 procent av produktionsvärdet för skyddad livsmedelsindustri och för 77 procent för den konkurrensutsatta delen. Motsvarande tal för arbetskostnaderna var 15 respektive 13 procent.

En viktig skillnad mellan de två delarna av livsmedelsindustrin gäller importen. Jordbruksprisregleringen syftar ju just till att skydda den inhemska produktionen från utländsk konkurrens, vilket har beskrivits ovan. Regleringen innebär således att importprisernas nivå avpassas till den inhemska prisnivån genom införselavgifter och tullar. Importandelen är också som nyss nämnts relativt liten inom den skyddade livsmedelsindustrin.

Inom den konkurrensutsatta delen av industrin är däremot importkonkurrensen betydande. Av det totala produktionsvärdet år 1984 utgjordes ca

27 procent av import. Denna andel har varit relativt stabil sedan 1970-talets början.

I likhet med vad som gäller för övriga delar av livsmedelskedjan finns det flera sätt att mäta prisutvecklingen inom livsmedelsindustrin. Ett mått på hur produktpriserna i olika delbranscher har utvecklats är det s k producentpriset, som är ett mått på företagens genomsnittliga priser på hemmamarknaden och exportmarknader. I tabell 5.5 anges hur produktpriserna har utvecklats under perioden 1970-85 inom livsmedelsindustrin (totalt och uppdelat på konkurrensutsatt respektive skyddad del). Dessutom anges utvecklingen av konsumentprisindex (KPI).

Tabell 5.5 Producentprisets utveckling i tillverkningsindustrin och livsmedelsindustrin samt utvecklingen av KPI. Årlig procentuell förändring

	1970—75	1975—80	1980—85
Tillverkningsindustrin, totalt	9,6	9,2	10,1
Livsmedelsindustrin, totalt	6,4	8,6	11,0
Skyddad livsmedelsindustri	5,5	8,3	11,6
Konkurrensutsatt livsmedelsindustri	8,8	9,7	10,0
KPI	7,8	10,4	9,8

Källa: SPKUS 1987:23

Som framgår av tabellen har producentpriserna under 1980-talet i genomsnitt ökat något snabbare än för tillverkningsindustrin totalt, liksom i jämförelse med konsumentprisindex (KPI). Denna utveckling är enligt tabellen helt hänförlig till det faktum att den skyddade livsmedelsindustrin har haft en snabbare producentprisutveckling än tillverkningsindustrin. Den konkurrensutsatta delen av livsmedelsindustrin har däremot hållit jämna steg med såväl KPI som med prisutvecklingen i tillverkningsindustrin under 1980-talet.

Men uppenbarligen är valet av tidsperiod för jämförelser av stor betydelse. Studerar vi situationen under 1970-talet är bilden den motsatta; då var prisstegringstakten inom den skyddade livsmedelsindustrin betydligt lägre än motsvarande tal för såväl dess konkurrensutsatta motsvarighet som tillverkningsindustrin totalt. Också priserna, mätta med KPI, ökade snabbare än priserna i den skyddade livsmedelsindustrin under denna period. Ser vi till hela perioden 1970-85 så har i själva verket producentpriserna i den skyddade livsmedelsindustrin ökat långsammare — t o m betydligt långsammare — än såväl den konkurrensutsatta livsmedelsindustrin som tillverkningsindustrin totalt.

Under dessa uppgifter döljer sig naturligtvis delbranscher med varierande prisutveckling. En analys av förhållandena i olika delbranscher inom livsmedelsindustrin ges i rapporten¹.

Vilka orsaker finns det då till den observerade prisutvecklingen? En naturlig utgångspunkt är att undersöka hur olika typer av kostnader har utvecklats. Som nämndes ovan är den dominerande kostnadsposten inom livsmedelsindustrin kostnaderna för inköp av råvaror. Denna post svarar för hela livsmedelsindustrin för mellan 75 och 80 procent av saluvärdet. Löne-

¹ Koncentrationen inom livsmedelsindustrin SPKUS 1987:23

kostnaden svarar normalt för 10-15 procent. Övriga kostnader har uppenbarligen marginell betydelse; endast stora trendmässiga avvikelser från tidigare utvecklingsmönster skulle kunna ge någon delförklaring till observerade högre producentpriser.

I tabell 5.6 anges den genomsnittliga ökningstakten (i procent per år) för de viktigaste kostnadsposterna inom livsmedelsindustrin för perioden 1980-85:

Tabell 5.6 Genomsnittlig årlig ökning för vissa kostnadsposter inom livsmedelsindustrin 1980-85

Kostnadsslag	Kostnadsökning %/år
Råvaror	11,6
Löner, arbetare	6,0
tjänstemän	5,7
Emballage	9,1
Bränslen	11,2
Elenergi	9,4

Källa:SPKUS 1987:23

Som synes är det råvarukostnaderna som har ökat mest, eller nära dubbelt så snabbt som arbetslönerna. Detta ger också en indikativ förklaring till att den skyddade livsmedelsindustrin under 1970-talet hade en långsammare prisutveckling än den konkurrensutsatta delen. Den skyddade livsmedelsindustrin köper i princip uteslutande sina råvaror från den inhemska marknaden — råvaror som faller inom jordbruksprisregleringen. Genom livsmedelssubventioner och prisstopp har prisutvecklingen i det prisreglerade ledet (de s k partipriserna) hållits nere, vilket har fått effekter framför allt på den skyddade livsmedelsindustrins råvarukostnader. När livsmedelssubventionerna minskade under 1980-talet steg kostnader och priser till en mera "marknadsanpassad" nivå.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att priserna i livsmedelsindustrin (mätt som producentprisindex) under 1980-talet har ökat snabbare än den genomsnittliga prisnivån i konsumentledet (KPI). I synnerhet gäller detta för den skyddade livsmedelsindustrin. Mot detta skall dock ställas det faktum att utvecklingen under 1970-talet var den motsatta; då ökade producentpriserna för livsmedelsindustrin långsammare än konsumentprisindex. I synnerhet gällde detta för den skyddade livsmedelsindustrin, till följd av subventioner och prisstopp. Det är förhållandevis enkelt att konstatera att råvaruprisernas utveckling har spelat en avgörande roll för producentprisutvecklingen. I vilken mån den uppmätta prisutvecklingen har påverkats av de andra tendenser som har beskrivits i det föregående — koncentration, ökad vertikal integration etc — är svårare att avgöra.

6 Parti- och detaljhandel

Som framgått av den föregående beskrivningen har utvecklingen under efterkrigstiden inneburit att en allt större andel av kostnaderna för livsmedel har kommit att hänföra sig till senare led i livsmedelskedjan än primärproduktionen. Framför allt är det kostnaderna för handel och distribution som har ökat.

Vad är det då som har lett fram till detta? Vilka är de största kostnadsposterna inom handel och distribution och vilka är orsakerna bakom deras utveckling? Och hur sker prisbildningen inom handeln?

6.1 Partihandeln

Definitionsmissigt innebär partihandel försäljning av varor till andra än privatpersoner — huvudsakligen till detaljhandeln men också till storhushåll såsom restauranger, skolor etc. Grossistfunktionen innehåller en rad komponenter, varav de viktigaste torde vara sammanställning av ett lämpligt sortiment, inköp, lagerhållning, fysisk distribution, marknadsföring, kreditgivning samt samarbets- och utbildningsfunktioner av olika slag.

I likhet med vad som har skett i andra delar av livsmedelskedjan har partihandeln under efterkrigstiden genomgått en kraftig koncentration. I mitten av 1950-talet fanns det således ca 260 lager- eller distributionscentraler. Därav svarade ICA för 70 stycken, KF för ett 30-tal och privata grossister för resterande ca 160 lagercentraler. År 1985 hade antalet minskat till 52 stycken. Därav svarade ICA för 21 stycken, KF för 15 och Dagab (inklusive Metro) för 16 stycken. Vid sidan av dessa sk fullsortimentsgrossister finns en relativt stor grupp av mindre, fristående dagligvarugrossister med livsmedel i sortimentet. Det rör sig i allmänhet om grossister som i något avseende är specialiserade (t ex på grönsaker, kött, ost) eller som riktar sig till en viss kundkategori (kiosker, bensinstationer etc).

Även om antalet fristående grossister således är betydande, så svarar de tre stora blocken (ICA, KF och Dagab) för den helt dominerande andelen av omsättningen i partihandelsledet.

ICA är således den största grossisten, med totalt ca en tredjedel av den totala omsättningen. KF svarar för ca en fjärdedel och Dagab för omkring en femtedel. Tillsammans svarar de tre blocken för mer än tre fjärdedelar av branschens totala omsättning.

Kostnader, lönsamhet och effektivitet

Vilka effekter har den nyss bedrivna utvecklingen fått när det gäller pris- och kostnadsutvecklingen inom partihandeln? Allmänt sett kan man konstatera att det i stor utsträckning saknas användbar statistik för att beskriva kostnadsutvecklingen i partihandeln.

Det finns flera problem förknippade med detta. Ett är att terminologi och definitioner skiljer sig mellan de olika företagen, vilket försvårar jämförelser. En annan skillnad gäller partihandelns prestationer gentemot detaljhandeln. Olika grossister har skilda sortiment och bidrar dessutom i varierande grad med olika typer av service. Exempelvis bidrar KF:s lagercentraler inte med bevakning av nya butikslägen eller med kapitalförsörjning. Graden av integration med tidigare led i livsmedelskedjan ger också de olika blocken olika förutsättningar.

Av nämnda skäl är det svårt och missvisande att ge ett sammanfattande mått på kostnads- och produktivitetsutvecklingen för den samlade partihandeln med livsmedel. Däremot kan vissa uppgifter presenteras om kostnadsstrukturen och lönsamheten inom de olika grossistblocken.

Kostnaderna inom partihandeln domineras av kostnader för inköpta varor. Denna post svarar för 75-80 procent av partihandelns totala kostnader. När det gäller kostnadsstrukturen i övrigt utgör kostnaderna för personal den största kostnadsposten. Tabell 6.1 visar kostnader och resultat i KF:s lagercentraler, mätt i procent av omsättningen, under perioden 1974-83:

Tabell 6.1 Kostnadsstrukturen inom KF:s distributionscentraler (exkl varukostnader) 1974—83

	1974	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Bruttovinst	6,5	6,9	6,8	7,1	7,1	7,6	7,7	7,4
Personalkostnad	3,3	4,2	4,3	4,3	4,3	4,3	4,1	4,1
Hyra	0,6	0,5	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
Avskrivningar	0,2	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Ränta	0,4	0,5	0,4	0,5	0,6	0,7	0,6	0,6
Övr kostnader o intäkter ¹	0,5	0,4	0,5	0,7	1,0	1,1	1,2	1,2
Resultat	1,5	1,0	0,8	0,8	0,4	0,7	1,0	0,8

¹ Denna post avser bl a utdebiterade transport- och reklamkostnader.

Källa: KF

Enligt tabellen har kostnadsstrukturen varit relativt stabil under hela den studerade perioden. Således har personalkostnaden sedan senare delen av 1970-talet uppgått till drygt fyra procent av omsättningen, och utgör därmed den största enskilda kostnadsposten. Hyreskostnadens andel har också varit tämligen konstant och legat kring 0,6 procent av omsättningen.

6.2 Detaljhandeln

För den enskilde konsumenten har de förändringar som har skett inom detaljhandeln haft en stor effekt på det dagliga livet. Sedan början av 1950-

talet har således omvälvande förändringar skett i form av butiksnedläggningar, snabbköpssystemets expansion, en breddning av sortimentet i dagligvarubutikerna och tillkomsten av stormarknader. Under senare år har den ökade mekaniseringen och automatiseringen i viss utsträckning fått stå tillbaka, medan manuell betjäning, bröd som bakas i butiken osv har återupprättat något av sin forna glans. Avsikten med detta avsnitt är dels att översiktligt beskriva utvecklingen, dels att diskutera hur utvecklingen har påverkat prisbildningen och kostnadsutvecklingen i detaljhandeln.

Butiksstrukturen

I likhet med utvecklingen inom övriga delar av livsmedelskedjan har detaljhandeln genomgått en snabb koncentrationsprocess under efterkrigstiden, både i fråga om ägarförhållanden och när det gäller antalet butiker.

Butiksstrukturen har således förändrats kraftigt, i riktning mot ökad stor-drift. År 1950 fanns det närmare 30 000 butiker inom dagligvaruområdet, jämfört med ca 20 000 år 1964 och ca 8 100 år 1986. Denna utveckling har möjliggjorts genom självbetjäningssystemets snabba genomslag. Detta har i sin tur i stor utsträckning baserats på en nära nog total övergång till paketerade varor.

En viktig förändring är likaledes den ökning av sortimentet som har skett i de kvarvarande butikerna. Forna tiders specialaffärer har i allt större utsträckning ersatts av s k fullsortimentsaffärer, som saluför alla typer av livsmedel, samt dessutom dagligvaror av annat slag. På en modern stormarknad finns idag uppåt 3 500 olika livsmedelsartiklar, och därtill dagligvaror av olika slag. För 15 år sedan var motsvarande siffra ca 2 300. Därtill kommer att antalet nytillkomna och borttagna artiklar är relativt stort. I en butik tillkommer således varje år omkring 300 nya artiklar, medan ca 240 försvinner.

Försäljningsformer

De förändringar i samhället som har ägt rum under efterkrigstiden, och som har beskrivits i kapitel 3, har också påverkat butiksstrukturen på dagligvaruområdet. När det gäller detaljhandelns *lokalisering* har utvecklingen inneburit att butikerna i allmänhet finns i bostads- eller trafikorienterade lägen. Samtidigt har, som nyss beskrevs, antalet butiker blivit färre och större.

Den viktigaste pådrivande faktorn bakom denna utveckling har sannolikt varit självbetjäningssystemets tillkomst. Den första självbetjäningsbutiken i Sverige invigdes år 1947. Under 1950- och 60-talen expanderade denna försäljningsform mycket snabbt. Två huvudförklaringar kan urskiljas till självbetjäningssystemets framgångar: dels var det ett sätt att få ner kostnaderna och väntetiderna vid toppbelastningar. Dels var den nya försäljningsformen både en följd av och en förutsättning för den allt större andelen paketerade och förädlade varor.

I självbetjäningsbutikernas spår följde allt större butiker: "supermarkets" och stormarknader. Den viktigaste orsaken till de successivt större butikerna var att det antogs finnas samband mellan omsättningens storlek och lönsam-

heten. Återigen spelade självklart bilismens ökade betydelse en avgörande roll för denna utveckling.

Ett huvudskäl för etablerandet av större butiker var således ett föregivet samband mellan omsättning och lönsamhet. Huruvida detta samband har gällt i praktiken är svårt att svara på. Dels saknas det i stor utsträckning jämförbara och statistiskt representativa data. Dels skulle det, även om sådana data fanns, vara svårt att göra direkta jämförelser, bl a därför att stormarknader i regel tillhandahåller ett större sortiment och andra tjänster än mindre butiker (exempelvis serveringar). Till detta kommer att värderingen av ägarens och familjemedlemmarnas arbetsinsats har en avgörande betydelse för nettoresultatet i mindre butiker.

Handelns utredningsinstitut (HUI) publicerar årligen resultaten av en studie av lönsamheten i detaljhandeln. Siffermaterialet hämtas från samtliga företag som anlitar Företagsbyråernas Service AB (för år 1984/85 ca 2 500 företag) inom samtliga delar av detaljhandeln. Även om materialet sannolikt inte uppfyller krav på fullständig statistisk representativitet, så torde resultaten ändå ge en relativt god bild av de faktiska förhållandena.

Tabell 6.2 visar nettoresultatet i procent av omsättningen inom enskild handel för butiker i olika omsättningsklasser år 1985. De angivna uppgifterna är justerade med hänsyn till butiksägarens ersättning för eget arbete och eget kapital (se SPKUS 1987:24).

Tabell 6.2 Nettoresultat (i procent av omsättningen) för butiker i enskild handel år 1985

Omsättningsklass mkr (exkl moms)	Nettoresultat i procent av omsättning 1985
0,5—1	— 23,4
1—3	— 7,9
3—5	— 2,5
5—10	0,1
10—15	— 0,6
15—25	0,4
25—	2,0

Källa: SPKUS 1987:24

Som framgår av tabellen finns det ett relativt tydligt samband mellan omsättning och nettoresultat. Siffrorna bör dock tolkas med försiktighet bl a på grund av svårigheterna att korrekt värdera butikinnehavarens ersättning.

Utvecklingen mot större och färre butiker gick snabbast under perioden fram till 1970-talets början. En viktig förändring inträdde genom introduktionen av s k servicebutiker ("närbutiker"). Gemensamt för dessa butiker är att de har liten säljyta och ett begränsat sortiment. Vidare har de i allmänhet ett längre öppethållande än vanliga självbetjäningsbutiker, och är i många fall lokaliserade i anslutning till bostadsområden. Därmed fungerar de i första hand som en kompletterande inköpskälla för hushållen. En viktig faktor bakom framväxten av servicebutiker var, att affärstiderna släpptes fria år 1972. Under senare år har dock gränserna mellan "vanliga" dagligvarubutiker och servicebutiker i viss mån suddats ut; dels genom att de förra har förlängt sina genomsnittliga öppethållandetider, dels genom att de senare successivt har breddat sina sortiment.

Tabell 6.3 illustrerar utvecklingen för olika butikstyper under perioden 1960-1985.

Tabell 6.3 Utvecklingen för olika butikstyper 1960—85

Butiksform	1960		1970		1980		1986	
	Antal	Förs- andel	Antal	Förs- andel	Antal	Förs- andel	Antal	Förs- andel
Supermarket (Def: 400 m ² säljyta)	25	3 %	800	30 %	1550	57 %	1740	62,3 %
Övriga daglig- varubutiker	23000	97 %	12100	70 %	6200	38 %	4560	29,5 %
Service/jour- trafikbutiker	—	—	35	—	1250	5 %	1800	8,2 %
Totalt, cirka	23000	100	13000	100	9000	100	8100	100

Källa: Supermarket nr 5/87

Som framgår av tabellen svarade i början av 1960-talet sk supermarketens endast för ca 3 procent av dagligvaruhandelns omsättning. År 1986 hade andelen tjugodubblats. Anmärkningsvärt är också den snabba ökningen av mindre butiker, typ service- och trafikbutiker.

"Förlorarna" har varit de mindre allivsbutikerna. Av de 23 000 sådana butiker som fanns i början av 1960-talet återstår i dag knappt 5 000. Värst drabbade inom denna kategori är de allra minsta butikerna, med en årsomsättning på mindre än fyra miljoner kronor.

Butikskoncentrationen inom detaljhandeln har också inneburit att en relativt liten andel av butikerna svarar för en stor del av den totala omsättningen. År 1985 svarade således 10 procent av butikerna för över 40 procent av den samlade omsättningen.

Ägarförhållanden

Också när det gäller ägarförhållanden är koncentrationen stark inom dagligvaruhandeln. Tre block — ICA, KF och Vivo/Favör — svarar således för ca 85 procent av dagligvaruhandelns totala försäljning och för omkring 80 procent av det samlade antalet butiker, vilket framgår av tabell 6.4.

Tabell 6.4 Marknadsandelar för olika detaljhandelsgrupper 1986

Kedjor och grupper	Antal butiker	Marknads- andel %
ICA	3584	33
Konsumentkooperationen	1769	21
Vivo/Favör	1091	10
Sabagruppen/Carnegie	131	6
Filialföretag, lokala kedjor	244	3
Övriga dagligvarubutiker	1281	3
Totalt dagligvaruhandeln	ca 8100	75
Övrig detaljhandel	—	25

Källa: Supermarket nr 5/87

Utvecklingen under senare år har inneburit att fördelningen av antalet dagligvaruaffärer mellan dessa tre block inte har ändrats nämnvärt sedan början av 1970-talet. Däremot har en klar förskjutning ägt rum av blockens relativa andelar av den totala dagligvaruhandeln till förmån för ICA-blocket. Sedan början av 1970-talet har ICA således ökat sin andel av dagligvarumarknaden från ca 23 procent till 33 procent år 1986.

Ett karaktäristiskt drag i utvecklingen inom handeln är integrationen mellan parti- och detaljhandelsleden (s.k. vertikal integration). Varuleveranserna till detaljhandeln sker således huvudsakligen inom något av de tre dominerande blocken ICA, KF och Dagab/Vivo/Favör. Störst leveransandel har KF, ca 95 procent. ICA-butikerna och Vivo/Favör-butikerna hämtar i genomsnitt 70-75 procent respektive 60-65 procent av sin detaljhandelsförsäljning från "sin" grossist.

En faktor som har bidragit till att vidmakthålla och förstärka blocksammanhållningen är den kedjegangemensamma prissättningen. Den innebär att butikerna i stor utsträckning följer de rekommenderade priser (cirkapriser) som kalkyleras regionalt i varje kedja, ofta i samarbete med respektive grossistled. Ett allt vanligare inslag inom dagligvaruhandeln är extrapriser, som ofta tillämpas av samtliga butiker inom en butikskedja i ett visst område. Också s.k. veckoannonsering, där extrapriser annonseras gemensamt i kedjans namn, är ett vanligt medel för att hålla samman ett block.

Utöver samarbetet när det gäller prissättning sker också andra former av samverkan inom respektive block. Det kan gälla finansieringsstöd till nyetablerade butiker, utbildning, bevakning av lämpliga butikslägen osv.

Öppettider

Fram till årsskiftet 1971/72 var butikernas öppethållandetider reglerade i en särskild lag. Därefter blev butikerna fria att själva besluta om sina öppethållandetider. Detta fick till följd att öppettiderna kom att bli ett allt viktigare konkurrensmedel.

Under åren närmast efter 1972 blev det allt vanligare med ett senare öppethållande speciellt kring veckosluten. När det gäller öppethållande på söndagar skedde också under denna period en markant ökning av sådant öppethållande speciellt för varuhusen. Enligt 1975 års affärstidskommitté — som hade till uppgift att analysera effekterna av de fria affärstiderna — ökade således andelen varuhus som hade söndagsöppet från 7 procent i november 1971 till 22 procent i november 1974.

Under de senaste åren har återigen öppethållandetiderna fått en stor betydelse som konkurrensmedel. Tidningen LIVS, som utges av SSLF, Sveriges Livsmedelshandlareförbund, genomför sedan 1984 undersökningar av hur öppettiderna utvecklas inom de privata dagligvarubutikerna. Enligt undersökningarna förlänger allt fler butiker sina öppethållandetider. Speciellt gäller detta för butiker med en årsomsättning över 3 miljoner kronor. Exempelvis hade i genomsnitt 47 procent av de undersökta butikerna söndagsöppet år 1986, jämfört med 42 procent år 1984. För den största storleksklassen i undersökningen, med en årsomsättning över 25 miljoner kronor, var motsvarande tal 62 procent för år 1986 och 49 procent för år 1984.

Också när det gäller stängningstiderna på andra dagar än söndagar har en senareläggning skett under senare år. År 1984 stängde 12,8 procent av de undersökta butikerna senare än klockan 20; år 1986 var motsvarande siffra 16 procent. Motsvarande tendens finns när det gäller stängningstiderna på lördagar.

Det finns flera orsaker till de ökade öppettiderna. Ökat dubbelarbete har medfört en ökad efterfrågan på möjligheter att handla eller kompletteringsköpa efter ordinarie arbetstid. Samtidigt har den drastiska minskningen av antalet dagligvarubutiker gjort öppethållandet till ett viktigt konkurrensmedel.

Det är svårt att utvärdera de samlade effekterna för lönsamhet och effektivitet i handeln till följd av de sk förlängda öppethållandetiderna. Å ena sidan innebär ökat öppethållande att fasta kostnader såsom hyres- och värmekostnader, avskrivningar m m fördelas på en större omsättning, förutsatt att det ökade öppethållandet för med sig en sådan. Å andra sidan ökar lönekostnader m m speciellt i mindre butiker mer än proportionellt mot den ökade öppettiden, eftersom arbetet då kommer att ske på sk obekvämt arbetstid. Inom ramen för föreliggande studie har inget entydigt samband — positivt eller negativt — kunnat fastställas mellan förlängda öppettider och lönsamhet.

Kostnadsutvecklingen i detaljhandeln

Någon samlad statistisk redovisning av kostnadsutvecklingen inom detaljhandeln existerar inte. Däremot finns det olika partiella undersökningar som ger en översiktlig bild av kostnadsförhållandena.

Handelns utredningsinstitut har vid några tillfällen genomfört undersökningar av kostnader och effektivitet i detaljhandeln.

För dagligvaruhandeln utgör de viktigaste kostnadsposterna (utöver kostnaderna för varuanskaffning, vilka är i storleksordningen 80 % av de totala kostnaderna) kostnaderna för dels personal, dels lokaler. Tabell 6.5 visar hur dessa poster, satta i relation till omsättningen, har utvecklats under perioden 1970-1985 (uppgifterna avser livsmedelsbutiker med självbetjäning).

Tabell 6.5 Kostnadsutvecklingen inom detaljhandeln 1970—85 i procent av omsättningen

	1970	1975	1980	1985
Personalkostnader	7,1	8,3	9,9	9,7
Lokalkostnader	2,2	2,8	3,0	3,0
Övriga kostnader ¹	3,4	3,9	3,8	3,9
Bruttovinst	16,0	17,5	19,2	19,4

¹ Reklam, transporter och underhåll samt ränta och kalkylerade avskrivningar.

Källa: HUI, Kostnads- och effektivitetsdata

Som synes svarar personalkostnaderna för ca 60 % av de totalt redovisade kostnaderna. Värt att notera är också att såväl personalkostnadernas som lokalkostnadernas andel av nettoomsättningen steg under 1970-talet. Under första hälften av 1980-talet har däremot andelarna varit relativt konstanta.

Uppgifterna bör dock tolkas med försiktighet, bl a därför att det möter avsevärda problem att rättvist värdera innehavares och familjemedlemmars egen arbetsinsats. De statistiska problemen har också berörts ovan.

Lokalkostnaderna utgör likaledes en betydande kostnadspost. Enligt tabellen svarar lokalkostnaderna för ca en fjärdedel av de totala kostnaderna. Kostnadsandelen har varit relativt konstant sedan mitten av 1970-talet. Det samma kan sägas om övriga kostnader.

I tabellen redovisas också hur bruttovinsten (skillnaden mellan försäljning och varukostnader) har utvecklats sig. Det framgår att bruttovinsten trendmässigt har ökat sedan början av 1970-talet. Det bör dock noteras att bruttovinstens andel fortfarande är betydligt lägre inom livsmedelshandeln än inom annan detaljhandel. För de flesta andra branscher inom detaljhandeln ligger motsvarande andelar kring 30-40 procent.

Av intresse är också vilken andel olika kostnadsposter svarar för i butiker i olika omsättningsklasser.

Tidningen LIVS, publicerar årligen uppgifter om kostnader och lönsamhet inom sina medlemsföretag. Beräkningarna bygger på samma grundmaterial som HUIs ovan refererade undersökning. För år 1985 avser uppgifterna 584 företag. De uppgifter som presenteras avser bl a nettoresultatet för företagen i olika omsättningsklasser, kostnadernas fördelning, bruttovinsten samt ett antal effektivitetsmått såsom nettoomsättningen per kvadratmeter säljyta, nettoförsäljning per arbetad timme etc.

I tabell 6.6 redovisas olika kostnadsposters andel av omsättningen i butiker i sju olika omsättningsklasser. Uppgifterna avser år 1985.

Tabell 6.6 Kostnadsfördelning i butiker i olika omsättningsklasser

Kostnadsslag	Omsättningsklass mkr/år							Samt liga
	0,5— 1,0	1,0— 3,0	3,0— 5,0	5,0— 10,0	10,0— 15,0	15,0— 25,0	25,0—	
Personal	2,6	6,5	8,0	8,9	9,8	9,8	10,0	9,3
Lokal inkl fastighet	3,0	2,1	2,5	2,9	3,2	3,6	3,7	3,3
Transporter	1,0	0,5	0,4	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2
Marknadsföring	0,3	0,3	0,4	0,6	0,8	1,1	1,1	0,9
Räntor	3,2	1,1	1,1	0,8	0,8	0,7	0,4	0,7
Avskrivningar	1,3	0,6	0,8	0,9	1,0	1,0	0,8	0,9
Övrigt	2,2	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6
SUMMA	13,6	12,7	14,8	16,0	17,4	18,0	17,8	16,9

Källa: LIVS nr 8/1986

Som tidigare nämnts svarar personalkostnaderna i genomsnitt för ca 60 procent av de totala kostnaderna (exkl. varuanskaffning). Som framgår av tabellen tenderar personalkostnaderna att öka vid ökande företagsstorlek. Till viss del är detta emellertid en effekt av att butiksägarens lön — som i små företag svarar för en betydande del av de totala personalkostnaderna — inte har medräknats.

Även lokalkostnaderna är proportionellt högre vid större butiker. Till stor

del är detta en följd av att många mindre butiker ligger i äldre fastigheter med förhållandevis låg hyresnivå.

När det gäller övriga kostnadsposter finns det ett negativt samband mellan butiksstorlek och transportkostnader. Däremot utgör kostnaderna för reklam och marknadsföring en större kostnadsandel i större butiker.

När det gäller kapitalkostnader (räntor och avskrivningar) är det svårt att urskilja tendenser när det gäller butiksstorlekarna. Rent allmänt kan man konstatera att kapitalkostnaderna tenderar att bli en allt större del av de totala kostnaderna på grund av att en modern dagligvarubutik kräver betydande investeringar i maskiner, kyl- och frysdiskar samt annan utrustning.

Produktivitetsutveckling

För att mäta förändringar i effektiviteten inom eller mellan t ex industribranscher används vanligen någon typ av produktivitetmått. Normalt uttrycks detta som förhållandet mellan produktionsvärdet och de kostnader som kan hänföras till produktionen.

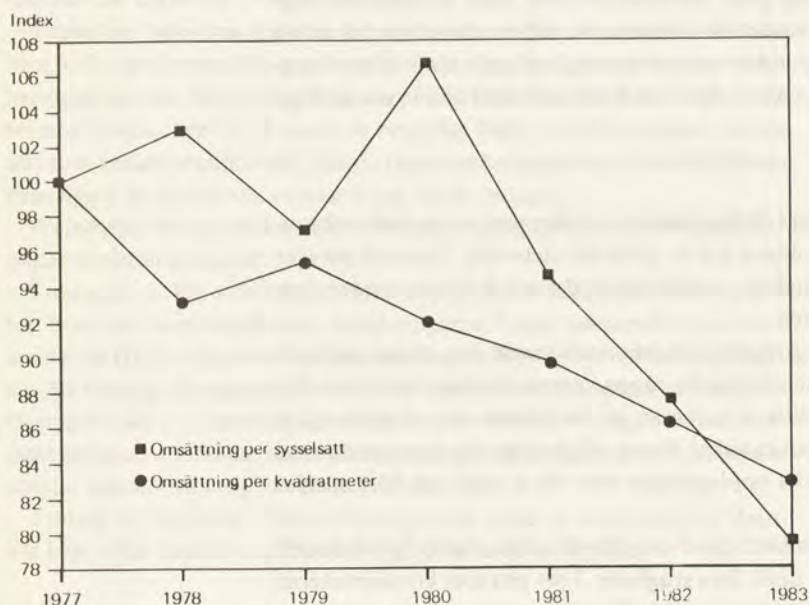
Inom handeln har begreppet produktion emellertid inte någon självklar betydelse. Handeln svarar ju inte för någon varuproduktion. Vad man därför vanligen försöker mäta är summan av de tjänster som detaljhandeln tillhandahåller för att varorna skall finnas tillgängliga för konsumenterna. Det finns emellertid olika uppfattningar om vilket mått om bäst speglar detta.

Ofta använder man omsättningen som ett mått på handelns "produktion" (output). Detta mått har dock flera svagheter. I det pris som konsumenterna betalar för en vara ingår ersättning både för själva varan och för de tjänster som är knutna till försäljningen. Skillnader i dessa tjänster återspeglas dock inte automatiskt i omsättningen. En butik kan exempelvis erbjuda ett bredare sortiment eller ha ett större inslag av manuell betjäning än en annan utan att ha en annan omsättning. Likväl innebär dessa skillnader från konsumentens synpunkt att värdet av den ena butikens "produktion" är större än den andras.

Ett annat problem rör vilka prestationer som handeln utför. Som beskrivits i tidigare kapitel har utvecklingen under senare år inneburit en förändrad arbetsfördelning inom olika led av livsmedelskedjan. Exempelvis har det under senare år blivit vanligare med manuell betjäning (i form av t ex styckning av kött) i butikerna, och att butiker bakar sitt eget bröd. Dessa förändringar innebär att handeln har tagit över uppgifter som tidigare utfördes inom livsmedelsindustrin. Samtidigt innebär det ökade inslaget av färdigförpackad mat att livsmedels- och emballageindustrin har tagit över uppgifter som tidigare skedde i handeln eller i hushållen. Av detta skäl är det svårt att tolka förändringar i varje produktivitetmått för handeln, sett över en längre tidsperiod.

Begreppet produktivitet har således ingen självklar betydelse, och det finns olika uppfattningar om vilket mått som bäst uttrycker produktivitetsförändringar i handeln. Med "teknisk produktivitet" brukar man mena den distribuerade varumängden, sammanvägd till något ekonomiskt mått, vanli-

gen omsättningen, i förhållande till faktorinsatsen, d v s arbete och kapital. Två vanliga mått på produktiviteten är dels omsättningen per sysselsatt, dels omsättningen per kvadratmeter säljyta. Figur 6.1 illustrerar hur produktiviteten, mätt med dessa mått, utvecklades under perioden 1977-83. Uppgifterna är hämtade från en studie av Handelns forskningsinstitut. Omsättningen är här uttryckt i fasta priser.

Figur 6.1. Produktivitetens utvecklingen i dagligvaruhandeln 1977-83. (Index 1977 = 100).

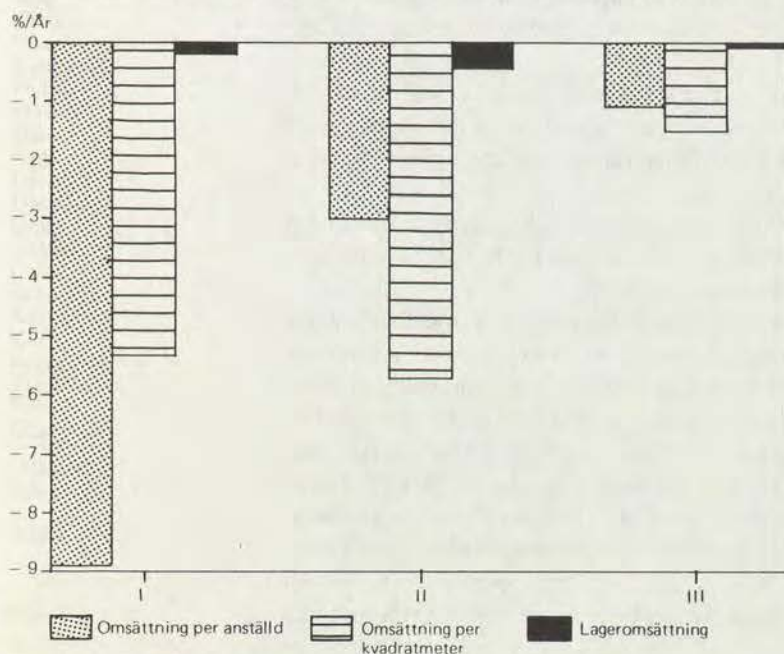
Som synes har produktivitetens utvecklingen, uttryckt på detta sätt, minskat under perioden, och speciellt under 1980-talet.

När det gäller arbetsproduktiviteten, d v s omsättningen per anställd, anger den refererade studien två tänkbara förklaringar till den minskande produktiviteten. Den ena är att konsumenterna under 1980-talet, till följd av minskad köpkraft, i större utsträckning efterfrågade billigare livsmedel. Därigenom sjönk värdet av livsmedelskonsumtionen, d v s omsättningen, medan den personalinsats som krävdes för att hantera varorna inte minskade i samma utsträckning. Den andra orsaken kan enligt studien vara förknippad med det ökade öppethållandet; förlängda öppettider har medfört en ökning av personalinsatserna utan att en motsvarande uppgång i försäljningsvolymen har kunnat konstateras. Värt att notera i detta sammanhang är att arbetsproduktiviteten inom andra delar av detaljhandeln - fackhandel av olika slag - under motsvarande period i de flesta fall har ökat.

När det gäller ytproduktiviteten (omsättningen per kvadratmeter) torde minskningen bero på att man i början av 1980-talet gjorde relativt stora utbyggnader av lokaler utan att motsvarande säljökning kom till stånd. I motsats till vad som gäller för arbetsproduktiviteten är denna tendens allmänt giltig för hela detaljhandeln.

I anslutning till vad som ovan nämndes om svagheterna med de använda måtten kan nämnas att en negativ utveckling av ytproduktiviteten inte alltid bör ses som något negativt. Tillgång till stora lokalytor ger bättre framkomlighet för såväl kunder som personal, och möjliggör en större andel manuell betjäning; något som i sig innebär en minskad arbetsproduktivitet, men som av de flesta upplevs som en kvalitetsförbättring.

De presenterade uppgifterna representerar genomsnitt för hela dagligvarusektorn. Det finns emellertid stora skillnader mellan butiker i olika storleksklasser. Figur 6.2 anger den genomsnittliga årliga produktivitsutvecklingen för dagligvarubutiker i tre storleksklasser: 1-2 sysselsatta (storleksklass I), 3-5 sysselsatta (II) samt mer än fem sysselsatta (III). De mått som illustreras är dels arbets- och ytproduktiviteten (uttryckta på samma sätt som i föregående diagram), dels lageromsättningshastigheten. Det sistnämnda måttet används ofta inom detaljhandeln, eftersom lagerhanteringen spelar en avgörande roll för lönsamheten. En hög lageromsättning innebär en minskad räntebelastning, en ökad likviditet och ökat lager- och hyllutrymme (vilket ger möjlighet att ta in fler produkter). I allmänhet innebär en högre lageromsättningshastighet också minskat svinn och minskad inkurans.

Figur 6.2. Produktivitsutvecklingen i dagligvaruhandeln. Utveckling i olika storleksklasser.

Som synes är skillnaderna mycket stora mellan storleksklasserna. Även om samtliga grupper uppvisar negativa utvecklingstal för samtliga tre indikatorer, finns de största minskningarna uppenbarligen i de minsta butikerna. Framför allt gäller detta för utvecklingen av arbetsproduktiviteten. En viktig förklaring torde vara att mindre butiker har betydligt sämre möjligheter än större att minska personalkostnaderna vid en tillfällig eller permanent minskning av efterfrågan.

Priser och marginaler

Vid ett studium av varför livsmedelspriserna har ökat snabbare än andra priser utgår man vanligen från konsumentpriserna, dvs priserna i detaljhandeln. Därmed blir det också av speciellt intresse att undersöka hur prissättningen och prissättningen sker i denna sektor.

I föregående avsnitt har beskrivits den omfattande vertikala integration som kännetecknar distributionen av livsmedel. Den största delen av dagligvaruhandeln sker således inom tre stora blockbildningar. Inom vart och ett av dessa sker prissättningen i huvudsak enligt homogena principer.

Prissättningen inom dagligvaruhandeln sker således i stor utsträckning genom centralt administrerade cirkaprislistor (prisrekommendationer). Tidigare utgavs dessa listor av bl a Sveriges Livsmedelshandlareförbunds (SSLFs) regionala organ. Sedan mitten av 1970-talet har prissättningen dock successivt övertagits av detaljhandelskedjorna.

I stort sett gäller för den enskilda handeln att det löpande praktiska prissättningsarbetet utförs av partihandelsanknutna prissättare. Dessa lämnar förslag till cirkapriser i lokala pris- och marknadskommittéer som består av företrädare för köpmännen. Även om cirkaprislistorna är att betrakta som rekommendationer så följs de i praktiken i hög grad av de enskilda butikerna.

Inom *ICA* finns som regel ett direkt samband mellan cirkaprislista och distributionsområde. *ICA*-köpmännen bestämmer själva vilka konsumentpriser som skall användas. Däremot förväntas en allmän uppslutning kring gemensamma kampanjprissättningar.

Inom *Dagab* finns inte något direkt samband mellan distributionscentral och cirkaprisområde. Grundprincipen är att *Dagabs* kunder (*Vivo/Favör m fl*) själva ansvarar för cirkaprisättningen.

Prissättningen inom *KF* äger rum på olika nivåer. På central nivå beslutas priserna endast för en liten del av sortimentet. Större delen av sortimentet prissätts på regional nivå av en prissättningsansvarig tjänsteman. Priserna fastställs sedan vanligen i ett s k regionalt säljråd, som består av butiksförsäljnings-, lagercentralschefer m fl. Inom var och en av de femton regionerna tillämpas normalt ett regionpris för flertalet Konsumbutiker samt avvikande priser för t ex *Obs stormarknader* och *Domus-varuhus*. Konsumentföreningarnas policy är att medlemmarna i en förening skall kunna förvänta sig en enhetlig prisnivå i föreningens butiker. Detta innebär att butikerna i princip skall följa de gemensamma prisbesluten, även om avvikelser kan göras.

Prissättningen inom dagligvarudetaljhandeln sker i stor utsträckning efter traditionella principer, som inte nämnvärt har förändrats under åren. Priserna anpassas inte i första hand till kostnaderna för olika varor och varuområden utan styrs av bl a konkurrenssituationen, t ex lågt pris på s k sociala varor. Totalt sett, för hela varusortimentet i en butik, är prissättningen däremot kostnadsanpassad.

Inom handeln tillämpas således till övervägande del en procentmarginal för att beräkna försäljningspriserna. Det finns emellertid produkter där öresmarginaler eller en kombination av procent- och öresmarginaler tillämpas.

Marginalerna för enskilda varugrupper varierar relativt kraftigt. Det finns flera orsaker till detta. Dels för olika varugrupper med sig olika kostnader för försäljning och marknadsföring. Dels väljer olika butiker och butikskedjor att profilera sig på olika sätt. Skilda marginaler på olika varugrupper blir därmed ett viktigt konkurrensmedel. Slutligen finns som nämnts ett betydande traditionellt inslag i prissättningen; nödvändighetsvaror såsom mjölk och bröd har sedan lång tid tillbaka relativt låga marginaler, medan marginalerna för t ex djupfryst, glass och bryggerivaror av tradition är relativt höga.

Tabell 6.7 anger den ungefärliga marginalen enligt prislista i detaljhandeln för ett antal varugrupper. Marginalen definieras därvid som skillnaden mellan detaljhandelns inköpspris för varan och försäljningspriset till konsument, uttryckt i procent av det sistnämnda priset.

Tabell 6.7 Genomsnittlig detaljhandelsmarginal 1987-02-28 KF, ICA Hakon, ICA Eol sammanvägt

Vara, varugrupp	Detaljhandelsmarginal %
Nötkött	24
Griskött	26
Charkvaror	26
Kyckling	23
Flytande mejeriprodukter	17
Matfett	25
Ost	29
Ägg	28
Djupfryst fisk	27
Djupfryst kött	30
Glass	32
Fiskkonserver	26
Grönsakskonserver	27
Barnmatkonserver	14
Konfektyrer	33
Kaffe	16
Bryggerivaror	29
Tvättmedel	27
Tobak	18
Dagligvaror totalt ¹	27

¹ Här ingår även andra varugrupper än ovanstående. Vissa färskvaror som frukt och grönt, fisk och mjukt matbröd ingår dock ej.

Källa: SPK

Debatten kring marginalstrukturen har ibland stått het. Från handelns sida har t ex hävdats att enskilda varors marginaler inte återspeglar respektive varas faktiska kostnader i handeln. Skälen till detta skulle bli a vara den prisreglering som rådde under större delen av 1970- och 80-talen, samt den nya marknads- och konkurrenssituation som har uppstått. Tanken bakom användningen av procentmarginaler är, att så länge förändringen i handelns inköpspriser förändras i takt med kostnaderna så blir lönsamheten oförändrad.

Om handeln i stället tillämpade öresmarginaler, skulle effekten bli att dyrare varor skulle bli billigare och billigare varor skulle bli dyrare (vid i övrigt oförändrade förhållanden). Momsen tenderar att förstärka denna effekt.

Inom *ICA Eol* i södra Sverige tillämpar man en individuell cirkapris-service (IPS-systemet = individuell prisservice) för de butiker, som önskar en företagsanpassad prissättning med hänsyn till konkurrenssituationen eller önskad profil. Utgångspunkten är den normala cirkaprislistan för området. Företaget anger avvikelser till respektive distributionscentral, som genom IPS-systemet i förväg kan göra en kalkyl över vad prisjusteringarna innebär för just det företags bruttovinst. Företaget får sedan en individuell anpassad prislista. Tekniken finns således idag för att tillämpa en butiksindividuell prissättning.

Omsättning, bruttovinst och lönsamhet

Som framgått av tidigare avsnitt är omsättningen i detaljhandeln av avgörande betydelse för produktivitet och lönsamhet. I den mån det produktivetsmått eller lönsamhetsmått som används inkluderar omsättningen som en variabel är påståendet en truism. Oavsett vilket mått som används så torde dock en ökad omsättning på kort sikt innebära en ökad produktivitet, eftersom de huvudsakliga produktionsfaktorerna är relativt konstanta på kort sikt; fasta kostnader, framför allt hyror, slås ut på fler försålda enheter och personalkostnaderna torde på kort sikt uppvisa mycket måttliga variationer.

Omsättningen i dagligvaruhandeln har utvecklats svagt sedan 1970-talets början. Den enda mer markerade ökningen som har skett sedan 1970-talets början ägde rum under perioden 1972-75. Under dessa år ökade omsättningen med 2-4 procent per år i reala termer. I samband med den svaga ekonomiska utvecklingen under senare delen av 1970-talet och hittills under 1980-talet har omsättningen (mätt i reala termer) planat ut. Under perioden 1976-85 minskade omsättningen i livsmedelsdetaljhandeln med i genomsnitt 0,3 procent per år i reala termer. År 1985 var den totala omsättningen inom dagligvaruhandeln detaljistled ca 185 miljarder kronor.

Bruttovinsten definieras som skillnaden mellan försålda varors försäljnings- och inköpsvärde. Utvecklingen under senare år pekar på att bruttovinsten ökar med ökande omsättning. Orsakerna till det är att större butiker i allmänhet har lägre inköpspriser och att deras sortiment har en större andel varor med högre marginal, t ex specialvaror av olika slag.

Bruttovinsten har också stigit över åren. Mellan 1970 och 1985 ökade, som tidigare har nämnts, t ex bruttovinsten i detaljhandeln från ca 16 procent till ca 19,5 procent.

Nära knuten till frågan om bruttovinsternas utveckling är frågan om lönsamheten. Traditionellt sett har lönsamheten inom dagligvaruhandeln varit låg, jämfört med andra samhällssektorer.

Det är emellertid svårt att hitta helt jämförbara mått mellan olika sektorer. Huvudorsaken till detta har berörts ovan, nämligen att handel är en serviceverksamhet och därför svårigen kan jämföras med t ex tillverkningsindustrin.

7 Världsmarknadspriser och import

Som konstaterats i det föregående utgör världshandeln med livsmedel en begränsad del av världsproduktionen. Grundorsaken till det är att de flesta länder stödjer sin jordbruksproduktion med hjälp av gränsskydd och subventioner. Detta ger upphov till nationellt reglerade marknader, som är helt eller delvis avskärmade från internationell konkurrens. Enligt vissa uppskattningar svarar världshandeln med livsmedel och livsmedelsråvaror endast för cirka 10 procent av den samlade världsproduktionen.

Det begränsade handelsutbytet innebär omvänt att de flesta länder i den industrialiserade världen idag är helt eller delvis självförsörjande i fråga om livsmedel. I själva verket har de snabba produktivitetssökningarna inom jordbruket, i kombination med en dämpad tillväxt i ekonomierna i övrigt och en stagnerande efterfrågan på livsmedel, lett till väldiga överproduktionsproblem. Inom stora områden är självförsörjningsgraden (produktionen i relation till konsumtionen) väl över 100 procent. Inom exempelvis den europeiska gemenskapen (EG) var självförsörjningsgraden för smör ca 150 procent år 1983/84, och för socker 125 procent för samma period. Exempelen kan mångfaldigas. Sammantaget har utvecklingen inneburit att de producerande länderna i allt större utsträckning har fått avsätta sina överskott på världsmarknaden. Allt eftersom de producerade mängderna har ökat har detta emellertid blivit allt svårare, och den internationella handeln med vissa livsmedel har alltmer blivit en "dumpingmarknad" med successivt fallande priser. Exempelvis var världsmarknadspriset på vete i början av 1987 det lägsta på 50 år. Konkurrensen mellan olika regioner har också ökat, och relationerna mellan t ex EG och USA beskrivs ofta i termer av "handelskrig", där ömse sidor beskyller varandra för att tillämpa "otillåtna medel" såsom exportrestitutioner och dumping.

När det gäller den handel som förekommer inom jordbruks- och livsmedelsområdet är det ett fåtal länder som dominerar, bl a USA, Canada, Australien, Argentina och Nya Zeeland. EG är en stor exportör men även en betydande importör, bl a när det gäller fodermedel. Under senare år har det blivit allt vanligare med bilaterala avtal mellan import- och exportländer. Det innebär i sin tur att "den fria världsmarknaden" för livsmedel minskar ytterligare.

Av det sagda följer att världsmarknadspriserna för livsmedel är en dålig indikator på faktiska produktions-, utbuds- och efterfrågeförhållanden, bl a

därför att den handel som sker i stor utsträckning utgörs av försäljning av dumpingkaraktär.

Till detta kommer att det för många varugrupper är svårt att fastställa ett världsmarknadspris, på grund av faktorer som skillnader i kvalitet och sortiment, och det faktum att handelsvolymen är begränsad. Endast för ett fåtal varugrupper kan man relativt enkelt och entydigt fastställa världsmarknadspriser. Det rör sig då om varugrupper som dels är relativt homogena, dels är föremål för en omfattande internationell handel. Exempel på sådana varor är socker, majs och kaffe.

Men även varor som är föremål för en betydande internationell handel varierar starkt i pris. Det finns tre huvudorsaker till det. Dels är jordbruksanknutna marknader känsliga för klimatiska variationer. Dels varierar utbudet kraftigt mellan olika säsonger. Slutligen är den kortsiktiga priskänsligheten för jordbruksprodukter i allmänhet mindre än för t ex industriprodukter.

Sveriges import av livsmedel

Importen av livsmedel till Sverige spelar en viktig roll för att uppfylla olika mål — handelspolitiska, biståndspolitiska och konsumentpolitiska.

Sveriges totala varuimport uppgick år 1985 till cirka 244 miljarder kronor. Därav utgjorde livsmedel drygt 14 miljarder eller knappt sju procent. Hur livsmedelsimporten fördelade sig på huvudsakliga varugrupper framgår av tabell 7.1, som också anger motsvarande andelar för år 1970.

Tabell 7.1 Sveriges import av livsmedel, fördelad på huvudsakliga varugrupper år 1985 och 1970

	Andel,	%
	1985	1970
Kaffe, te m m	27	24
Frukt, köksväxter	32	31
Fisk och skaldjur	13	12
Spannmål m m	6	5
Kött och köttvaror	3	9
Socker m m	3	3
Övrigt	13	16

Källa: SCB, Utrikeshandelsstatistiken

Som synes har relationerna mellan olika varugrupper varit stabila under den studerade perioden. För de största importandelarna svarar dels frukt och köksväxter, dels kaffe och te m m, vilka tillsammans står för mellan 55 och 60 procent av den totala livsmedelsimporten. Kaffe, som är den största enskilda importerade livsmedelsprodukten, svarade år 1985 ensam för 20 procent av livsmedelsimporten.

En tendens som är tydlig i både Sverige och i andra industriländer är, att livsmedlens andel av den totala importen har minskat sedan 1970-talets början. År 1970 utgjorde livsmedelsimporten till Sverige således cirka 10 procent av den totala varuimporten. År 1985 var, som ovan nämnts, motsva-

rande siffra endast cirka sju procent. Det finns flera orsaker till detta. Ett skäl är att livsmedelskonsumtionens andel av den totala konsumtionen har minskat. Detta har berörts i de föregående kapitlen. Ett annat skäl är att graden av protektionism tycks ha ökat i många länder till följd av överproduktion i den egna livsmedelsproduktionen.

En fråga som har ett nära samband med frågan om den totala livsmedelsimportens minskande andel är vilken utvecklingen har varit när det gäller importen av jordbruksprisreglerade resp icke jordbruksprisreglerade livsmedel. I tabell 7.2 har en sådan fördelning gjorts, på motsvarande sätt som gjordes av 1983 års livsmedelskommitté.

Tabell 7.2 Livsmedelsimporten, fördelad på jordbruksprisreglerade och icke jordbruksprisreglerade produkter, i procent av den samlade livsmedelsimporten år 1970, 1982 och 1985.

	Andel (%)		
	1970	1982	1985
Jordbruksprisreglerade	31	23	23
Icke jordbruksprisreglerade	69	77	77

Källa: Statens jordbruksnämnd

Som synes minskade de jordbruksprisreglerade livsmedlen sin andel av livsmedelsimporten under 1970-talet och början av 1980-talet. Därefter har deras andel emellertid varit konstant.

När det gäller fördelningen på länder, från vilka vi hämtar vår livsmedelsimport, har förhållandena varit relativt stabila under en lång följd av år. Tabell 7.3 visar den procentuella andelen av den samlade livsmedelsimporten som kommer från olika länderområden.

Tabell 7.3 Livsmedelsimporten fördelad på länderområden (procentuella andelar) 1970—1985¹

	1970	1975	1980	1985
EFTA ²	23	6	5	5
EG ³	13	17	21	22
Utvecklingsländer	32	30	29	31
Statshandelsländer	5	5	4	5
Norden	26	27	23	23
Övriga	1	15	18	15

¹ Endast SITC 0

² Utom Norge och Island

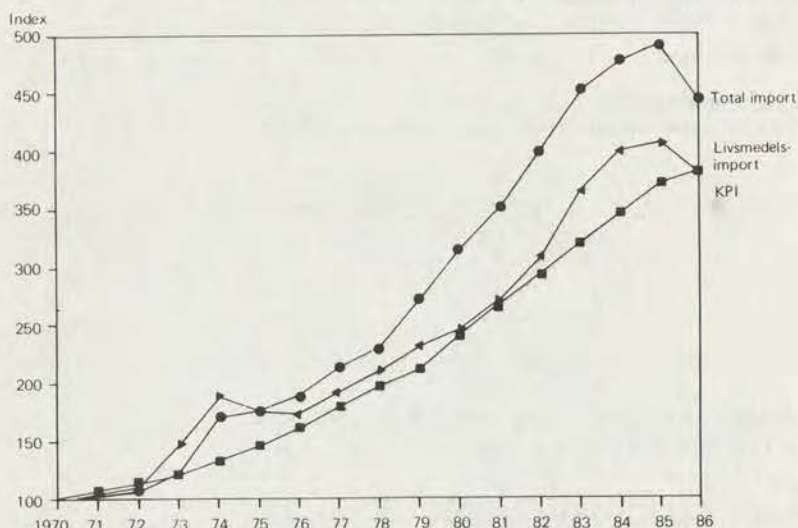
³ Utom Danmark

Källa: SCB, Utrikeshandelsstatistiken

Som framgår av tabellen är den enda anmärkningsvärda förskjutning som har skett under perioden det faktum att importen från EG ökade starkt under perioden 1970—1975, på bekostnad av importen från EFTA. Grovt fördelat hämtar vi cirka en tredjedel vardera av vår livsmedelsimport från den europeiska gemenskapen (inkl. Danmark) respektive utvecklingsländer. Cirka en fjärdedel kommer från övriga nordiska länder, medan återstoden

dels från EFTA-länderna (cirka 15 procent), dels från statshandelsländerna (4-5 procent).

Av speciellt intresse för föreliggande studie är naturligtvis hur priserna på importerade livsmedel har utvecklats, jämfört med den allmänna prisnivån. I figur 7.1 åskådliggörs dels importprisindex för livsmedel (inkl drycker och tobak), dels prisindex för samtliga importerade varor. Dessutom anges utvecklingen av konsumentprisindex under samma period.

Figur 7.1. Importprisindex och konsumentprisindex 1970-86.

Som synes har importpriserna på livsmedel — mätt på detta sätt — ökat i långsammare takt än för importen totalt. I den senare uppgiften ligger då exempelvis de våldsamma prisstegringarna på petroleumprodukter under 1970-talet, vilket gör denna jämförelse mindre intressant. Av något större intresse är att jämföra importprisindex för livsmedel med konsumentprisindex. Av tabellen framgår att importprisindex för livsmedel har ökat snabbare än konsumentprisindex, speciellt under 1980-talet. Mellan 1980 och 1985 ökade således importprisindex för livsmedel med drygt 60 procent. Under samma tid ökade KPI med drygt 50 procent. I den meningen är således stigande importpriser en förklaring till de stegrade livsmedelspriserna i Sverige. Bakom dessa aggregerade uppgifter finns naturligtvis olika utvecklingstrender för olika typer av livsmedel. Speciellt bör noteras att prisutvecklingen på importerade jordbruksprisreglerade livsmedel har ett nära samband med prisutvecklingen för inhemskt producerade jordbruksprisreglerade livsmedel på grund av gränsskyddet. Den övervägande delen av livsmedelsimporten, eller mer än tre fjärdedelar, utgörs dock av icke jordbruksprisreglerade livsmedel. (Se tabell 7.2 ovan.)

Export av livsmedel

Exporten av livsmedel har regelmässigt varit mindre än importen. Detta hänger naturligtvis samman med att Sverige har jämförelsevis ogynnsamma

förutsättningar för produktion av livsmedelsråvaror jämfört med t ex länderna i Syd- och Mellaneuropa. År 1985 uppgick den samlade exporten av livsmedel till ungefär 6 miljarder kronor, vilket var cirka två femtedelar av värdet av livsmedelsimporten. För de största exportandelarna svarade spannmål och spannmålsprodukter (cirka en tredjedel av exportvärdet), kött och köttvaror (en femtedel) samt fisk och skaldjur m m (en tiondel). Uppgifterna om fiskexporten exkluderar dock s k direktlandad fisk.

När det gäller fördelningen av länder, till vilka vi exporterar livsmedel, har vissa förändringar skett sedan 1970-talets början. Ett utmärkande drag är att exporten till utvecklingsländerna har ökat starkt (till stor del beroende på det ökade biståndet i form av spannmål). Idag svarar denna export för cirka 12 procent av exportvärdet. Också exporten till statshandelsländerna har ökat från 7 procent av exportvärdet år 1970 till 16 procent år 1985. Exporten till EG-länderna och övriga Norden har däremot varit relativt konstant under en längre period, mätt som andel av livsmedelsexporten. Tillsammans står dessa områden för cirka 60 procent av den svenska livsmedelsexporten.

När det gäller prisutvecklingen för livsmedelsexporten kan konstateras att exportpriserna speciellt under senare år har stigit relativt långsamt, främst beroende på att en allt större del av den samlade exporten har kommit att bestå av överskottskvantiteter från det svenska jordbruket som har fått avstått till låga priser på världsmarknaden. Denna fråga har berörts ovan (kapitel 4).

Sammanfattningsvis kan konstateras att utrikeshandeln med livsmedel för Sveriges del är relativt begränsad, jämfört med andra varugrupper. Speciellt under 1980-talet har emellertid importpriserna på livsmedel stigit i snabbare takt än den allmänna prisnivån, vilket i viss mån har bidragit till de snabba realprisstegringarna på mat och dryck. Samtidigt kan konstateras att importen av livsmedel successivt har kommit att utgöra en allt mindre andel av det totala importvärdet.

8 Sammanfattande slutsatser

Under 1980-talet har livsmedelspriserna ökat snabbt såväl i förhållande till den allmänna prisnivån som i förhållande till livsmedelspriserna i utlandet. Också under 1970-talet ökade priserna på mat och dryck i Sverige snabbare än inflationen, om än inte i lika snabb takt som under 1980-talet.

Livsmedelskonsumtionen svarar i dag för cirka en femtedel av den samlade privata konsumtionen. Snabbt ökande priser på mat och dryck får därigenom ett stort genomslag på hushållens köpkraft. Mot denna bakgrund är det viktigt att försöka förstå vad som ligger bakom de snabba ökningarna av livsmedelspriserna och i vilken mån utvecklingen kan påverkas genom olika åtgärder.

Syftet med denna rapport, som utgör en av flera underlagsrapporter till 1986 års livsmedelsutredning (LMU), är att beskriva några faktorer som väsentligt påverkar priserna på mat och dryck. Avsikten är dock inte att presentera en samlad förklaringsmodell för olika faktors relativa betydelse. I LMUs betänkande SOU 1987:44 ges en mer sammanhängande förklaring till betydelsen av olika faktorer, samt förslag till åtgärder för att hålla nere prisökningarna på livsmedel.

Föreliggande rapport tar sin utgångspunkt i den s k livsmedelskedjan, som är en schematisk beskrivning av de olika förädlingsled som våra mat- och dryckesvaror passerar på sin väg från råvaror till färdiga livsmedel. En översiktlig bild ges av utvecklingen under efterkrigstiden inom råvaruproduktionen (i huvudsak jordbruket), livsmedelsindustrin samt distribution och handel. Också utrikeshandelns utveckling beskrivs kortfattat.

Utvecklingen inom *jordbrukssektorn* har under hela efterkrigstiden kännetecknats av en snabb mekanisering, en sammanläggning av mindre brukningsenheter till större och en snabb minskning av jordbruksbefolkningen. Sammantaget har detta inneburit att produktivitsutvecklingen inom denna sektor har varit snabb; det svenska jordbruket producerar i dag 40 procent mer än år 1950 på en areal som är 30 procent mindre och med en sysselsättning som är endast en fjärdedel av 1950 års nivå.

Hittills under 1980-talet har emellertid produktiviteten inom jordbruket ökat i långsammare takt än tidigare. Det finns flera förklaringar till detta, bl a en stagnerande efterfrågan på livsmedelsråvaror i kombination med överproduktion, minskande investeringar och en begränsning av användningen av gödsel- och bekämpningsmedel.

Prisutvecklingen på de produkter som levereras från jordbruket mäts vanligen med det s k avräkningsprisindex (A-index). Under en lång följd av år har prisutvecklingen mätt med A-index varit långsammare än för såväl konsumentprisindex som index för andra delar av livsmedelskedjan. När det gäller utvecklingen under de allra senaste åren försvåras jämförelser dock av att A-index också inkluderar effekterna av att överskott från det inhemska jordbruket har fått avsättas till låga priser på världsmarknaden.

Jordbrukssektorn i Sverige är i likhet med samtliga andra industriländer starkt reglerad. Gällande jordbrukspolitiska mål innebär bl a att livsmedelsförsörjningen skall tryggas såväl i fredstid som under avspärrning och krig. De medel som används för att uppnå de jordbrukspolitiska målen är bl a ett stöd till jordbruket genom en pris- och marknadsreglering på jordbruksprodukter, statliga åtgärder för att främja rationaliseringen av jordbruket samt stöd till forskning och utveckling. Sammantaget innebär dessa åtgärder att marknaden för jordbruksprodukter sannolikt fungerar mindre effektivt än en marknad som präglas av en friare konkurrens. Storleken av merkostnaderna — som är en direkt följd av jordbrukspolitiken — finns det emellertid delade meningar om.

Produktionsvärdet inom övrig råvaruproduktion — trädgårds- och fiskerinäring — är sammantaget endast ca en sjundedel av jordbrukssektorns produktionsvärde. Utvecklingen inom dessa sektorer har i flera avseenden liknat jordbrukssektorn: en fortgående mekanisering i kombination med ett allt mindre antal enheter.

Förutsättningarna för *livsmedelsindustrin* har förändrats i väsentliga avseenden under efterkrigstiden. Framför allt har ett ökat dubbelarbete i kombination med ökade möjligheter till förvaring av livsmedel i hemmen medfört en ökad efterfrågan på bekväma livsmedel såsom djupfryst, färdigmat etc. I den meningen har livsmedelsindustrin tagit över uppgifter från både hushållen och råvaruledet.

Karaktäristiskt för livsmedelsindustrin har varit en ökande grad av koncentration, såväl i fråga om antalet anläggningar som när det gäller ägarstrukturen. År 1960 redovisade industristatistiken ca 2 200 arbetsställen med mer än fem anställda inom livsmedelsindustrin. I dag är motsvarande siffra mindre än 800. Också när det gäller ägandet har utvecklingen gått snabbt mot allt färre ägare. Inom branscher såsom mejeriindustrin och sockerindustrin råder i dag monopol eller nästintill monopol, och flertalet övriga branscher domineras av ett fåtal ägare. Särskilt starka är de ägarmässiga koncentrationstendenserna inom de jordbruksreglerade områdena.

Det finns flera sätt att mäta prisutvecklingen inom livsmedelsindustrin. Uttryckt i s k producentprisindex, som mäter företagens genomsnittliga priser på hemma- och exportmarknaderna, ökade livsmedelsindustrins priser något snabbare än såväl tillverkningsindustrin totalt som konsumentprisindex under perioden 1980-85. Dessförinnan var emellertid bilden den motsatta; under 1970-talet var prisökningarna inom livsmedelsindustrin lägre än för tillverkningsindustrin totalt och KPI. En viktig orsak till den snabbare ökningen under 1980-talet torde dels vara att livsmedelssubventionerna i stor utsträckning avskaffades under periodens senare del, dels att 1970-talet

för livsmedelsindustrins del präglades av livsmedelssubventioner och prisstopp.

När det gäller kostnadsutvecklingen domineras livsmedelsindustrins kostnader av kostnaderna för råvaror. Denna post har också stigit snabbare än den allmänna prisnivån, och därmed uppenbarligen spelat en viktig roll för prisstegringstakten i livsmedelsindustrin. Till viss del beror dessa ökning-
ar på att livsmedelssubventionerna till stor del har avvecklats under 1980-
talet. Också kostnaden för bränslen har ökat snabbare än konsumentprisin-
dex, medan övriga kostnadsposter såsom lönekostnader m m har haft en
lugnare utveckling.

När det gäller produktivitetsutvecklingen inom livsmedelsindustrin har denna under en följd av år varit långsammare än för tillverkningsindustrin
totalt. Delvis torde detta vara en följd av att handeln med livsmedel är starkt
begränsad. Samtidigt som efterfrågan på hemmamarknaden har varit vikan-
de eller stagnerande, har det inte varit möjligt att åstadkomma någon kom-
penserande ökning av exporten.

Också utvecklingen inom *handeln* präglas av koncentrationstendenser.
Speciellt under 1960- och 70-talen ökade antalet stormarknader snabbt, del-
vis som en följd av den ökade bilismen. Speciellt under senare år har denna
bild kompletterats av att små servicebutiker med begränsat sortiment och
förlängt öppethållande har ökat sina marknadsandelar. Det har således skett
en polarisering i butikstrukturen, där de mindre allivsbutikerna har varit de
största förlorarna. Butikskoncentrationen har också inneburit att relativt få
butiker svarar för en stor del av detaljhandelns totala omsättning; år 1985
svarade 10 procent av butikerna för över 40 procent av dagligvaruhandelns
samlade omsättning.

Ett utmärkande drag i distributionsledet är koncentrationen till tre huvud-
sakliga block — ICA, KF och Dagab/Vivo/Favör. Inom varje sådant block
finns en stark vertikal integration, framför allt mellan parti- och detaljhan-
delsled men också i vissa fall mellan industrin och handeln. En faktor som
har bidragit till att vidmakthålla och förstärka blocksammanhållningen är
den kedjegangensamma prissättningen, som innebär att butikerna inom ett
visst block i stor utsträckning följer de cirkapriser som kalkyleras regionalt i
varje kedja. Vanliga inslag är också extrapriser som är gemensamma för
flera butiker inom samma kedja, samt veckoannonsering där extrapriser
annonseras gemensamt i kedjans namn.

När det gäller kostnadutvecklingen inom detaljhandeln domineras den av
kostnaderna för inköpta varor. Den näst största kostnaden utgörs av perso-
nalkostnader. Dessa har trendmässigt ökat något sedan 1970-talets början,
uttryckt som andel av omsättningen. Även kostnadsandelen för lokaler, som
är den näst största posten, har ökat under samma period. Bruttovinsten —
skillnaden mellan försäljning och varukostnader — har ökat svagt sedan
1970-talets början (uttryckt som andel av omsättningen). Fortfarande är
dock bruttovinstens andel betydligt lägre inom livsmedelsdetaljhandeln än
inom annan detaljhandel.

Det möter betydande svårigheter, såväl teoretiskt som praktiskt, att mäta
effektivitetsutvecklingen i handeln. Huvudorsaken är att handeln inte bedri-

ver någon varuproduktion utan snarast är en servicenäring. Två mått som brukar användas och som ger en viss vägledning om handelns prestationer är dels omsättningen per kvadratmeter säljyta (ytproduktiviteten) dels omsättningen per anställd (arbetsproduktiviteten). Sedan slutet av 1970-talet har produktivitetens utvecklingen, uttryckt med dessa mått, trendmässigt sjunkit. Det finns flera tänkbara förklaringar till detta. En är att hushållens minskade köpkraft under denna period innebar att efterfrågan riktades mot billigare varor. Detta minskade omsättningen i handeln, samtidigt som möjligheterna var små att skära ner på personal- och lokalkostnader. En annan faktor som kan ha bidragit till utvecklingen är det ökade öppethållandet och ett ökat utbud av manuell service, som har blivit ett allt starkare konkurrensmedel.

Sammanfattningsvis har utvecklingen inom livsmedelskedjan präglats av koncentration och integration i alla led under en lång följd av år. Huvudsaken till detta torde vara att större enheter ger bättre möjligheter att utnyttja stordriftsfördelar av olika slag, tekniska såväl som administrativa, vilket sannolikt har inneburit en högre effektivitet. Mot detta skall emellertid ställas den risk för minskat konkurrenstryck som fåtalsdominans innebär. Vidare har efterfrågan på livsmedel i det närmaste stagnerat. Det är svårt att hitta någon enskild faktor som i särskilt hög grad förklarar den snabba realprisstegringen på livsmedel speciellt under 1980-talet, men det är uppenbart att det starkt reglerade system som livsmedelskedjan utgör i viktiga avseenden präglas av en bristande konkurrens. Den starka blockbildningen inom såväl producent- som förädlingsledet kan också ha verkat hämmande på dynamiken på livsmedelsmarknaden.

Bilagor resp SPKUS nr SOU 1987:44

Bilaga	Titel	Författare	SPKUS nummer
1	<i>Faktorer som påverkar livsmedelspriserna</i>	Bo Diczfalusy	1987:20
2	<i>Svenska och internationella livsmedelspriser</i>	Bo Diczfalusy Ainoura Oussenbecova	1987:21
3	<i>Livsmedelsindustrins och handelns geografiska koncentration</i>	Ingall Borild Christina Göransson Birgitta Hellgren	1987:22
4	<i>Koncentrationen inom livsmedelsindustrin</i>	Birgitta Hellgren Per Juth	1987:23
5	<i>Dagligvaruhandelns strukturuomvandling</i> Koncentrationsprocessens effekter på konkurrens, kostnader och effektivitet	Jan Sundström	1987:24
6	<i>Matkronor</i> Olika leds andelar av konsumentpriset på livsmedel	Ann Uustalu Neil Wikström	1987:25
7	<i>Från jordbruksavtal till konsumentpris</i> Genomslag i senare led av prisökningar i det jordbruksprisreglerade ledet	Neil Wikström	1987:26
8	<i>Hur sätts priserna i livsmedelshandeln?</i>	Yvonne Fredriksson	1987:27
9	<i>Extrapriser på livsmedel</i> Marknadsföringsmetoder och priskonkurrens	Sören Dahlén	1987:28
10	<i>Jordbrukets insatsvaror</i> Struktur, konkurrens och prisbildning	Olof Berggrén Maria Bernhardsson Barbro Forsberg Marianne Hauge-Granqvist Göran Karreskog	1987:29
11	<i>Jordbruksprisregleringens effekter på priser och konkurrens</i>	Barbro Thomaeus	1987:30
12	<i>Livsmedelskvalitet</i>	Lars-Olof Eklöf Agneta Gillback	

1	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln
2	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln
3	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln
4	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln
5	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln
6	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln
7	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln
8	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln
9	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln
10	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln
11	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln
12	Enligt den gamla bibeln	Enligt den gamla bibeln

ALLMÄNNA FÖRLAGET

ISBN 91-38-10026-6
ISSN 0375-250X